

HET EINDE VAN EEN TIJDPERK

Student: Maxim Beelen
Faculteit: Letteren
Studie: Geschiedenis
Cursus: Bachelorscriptie
Begeleider: Daniëlle Sloopjes
Studentnummer: 4478649
Datum: 15-01-2018

Radboud Universiteit

Inhoudsopgave

-Inleiding	2
-Historische context	5
-Status Quaestionis	8
-Hoofdstuk 1: De religieuze politiek van Julianus	10
-Hoofdstuk 2: Onderzoekresultaten	15
-Conclusie	20
-Literatuurlijst	22
-Appendix	23

Inleiding

*"I feel awe of the gods, I love, I revere, I venerate them, and in short have precisely the same feelings towards them as one would have towards kind masters or teachers or fathers or guardians or any beings of that sort"*¹

Uit het bovenstaande citaat van Julianus II uit zijn 'Aan de Cynicus Heraclius' valt veel op te maken over zijn religieuze gevoelens en overtuigingen. Het is afkomstig uit een Oratie die hij in 362 schreef als reactie op een speech gegeven door de cynicus Heraclius aan zijn keizerlijk hof. Julianus had meerdere filosofen van verschillende scholen uitgenodigd om met hem te debatteren. De precieze inhoud van de speech is helaas niet overgeleverd maar met de reactie van Julianus valt deze gedeeltelijk te reconstrueren. Julianus oreert hier in detail over wat het inhoudt om een ware filosoof te zijn. Het accepteren van de wetten van de goden en de samenleving maakte hier bijvoorbeeld onderdeel van uit. Hieruit valt op te maken dat Heraclius mogelijk een opmerking heeft gemaakt waarin hij de trouw van Julianus aan de goden in twijfel trok. Julianus was hier niet van gediend en besteedde vervolgens de hele nacht aan het schrijven van een passende repliek.² Gezien het bovenstaande citaat vond hij het erg belangrijk om hierin zijn liefde en passie voor de traditionele Romeinse goden duidelijk te maken. Behalve het feit dat niet alle Romeinse keizers zo welbespraakt waren als Julianus is deze liefdesverklaring ook uitzonderlijk gezien de periode waarin Julianus regeerde. Hij was namelijk de laatste Romeinse keizer met soortgelijke religieuze overtuigingen.

Julianus is een van de meest veelzijdige en controversiële keizers uit de Romeinse geschiedenis. Hij regeerde het Romeinse Rijk in de periode 361-363 die het sluitstuk vormt in de geleidelijke ontwikkeling van het Christendom van een vervolgd minderheid tot de onbetwiste Romeinse staatsgodsdienst. Ook heeft hij als auteur veel verschillende geschriften op zijn naam staan, van Oraties tot Satire. Al sinds zijn eigen leven is Julianus hierdoor onder zowel antieke als moderne auteurs vaak onderwerp van debat. Dit heeft naast zijn markante persoonlijkheid vooral te maken met de religieuze hervormingen die hij trachtte door te voeren tijdens zijn korte regeerperiode. Hij was als intellectueel en filosoof misschien wel een van de slimste keizers die Rome ooit heeft gehad en hij ondernam een van de meest gewaagde politieke hervormingen uit de Romeinse geschiedenis.

Julianus, hoewel in zijn vroege levensjaren Christen, bekeerde zich op zijn 20^e tot de traditionele Romeinse religie en probeerde toen hij na het overlijden van Constantius II aan de macht kwam om het kersteningsproces in het Rijk tegen te houden. Hier heeft hij uiteindelijk zijn bijnaam, *Apostata* (afvallige), aan overgehouden. Hij wilde het Christelijk overwicht in het Romeinse Rijk terugdringen en de status van de traditionele goden als staatsreligie weer in ere herstellen.³ Dit is hem niet gelukt en hij was uiteindelijk ook de laatste die dit probeerde. Een aantal decennia na hem werd het Christendom namelijk de officiële Romeinse staatsgodsdienst. Naast de bijnaam 'Apostata' heeft dit hem onder historici ook de titel 'laatste heidense romeinse keizer' opgeleverd. Het gebruik van de term 'heidens' in het onderzoek naar deze periode is overigens de laatste jaren ter discussie komen te staan. Vroeger was het gebruikelijk om deze term te hanteren voor de traditionele

¹ Julianus, *The works of the emperor Julian vol 2*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1913) 93.

² Susanne Elm, 'sons of Hellenism, fathers of the church : Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome' in: *Transformation of the Classical Heritage* 49 (Berkeley 2012) 106-111.

³ Jan den Boeft, 'Ammianus Marcellinus' Judgement of Julian's Piety' in: Alberdina Houtman, Albert de Jong en Magda Misset-van de Weg eds., *Empsychoi Logoi - Religious Innovations in Antiquity. Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst* (Leiden 2008) 79.

Romeinse religie. Dit komt vanuit de Christelijke traditie om alle niet-Christelijke religies als 'heidendom' te bestempelen. Veel van de latere antieke auteurs die over Julianus schreven waren ook Christenen en gebruikten om die reden deze terminologie. Bij modern historisch onderzoek vind ik dit echter niet gepast, daarom heb ik ervoor gekozen om in mijn eigen onderzoek de term te vervangen door 'traditionele Romeinse religie'. Als ik de betreffende mensen als groep moet aanduiden hanteer ik de term 'polytheïsten'. In de SQ zal de term wel nog enkele malen terugkomen maar dat is enkel omdat de betreffende historici deze term hanteren.

Julianus poogde een ontwikkeling die al sinds de eerste eeuw gaande was en uiteindelijk zou doorzetten aan te vechten en om te draaien. In de vijftig jaar voor zijn regeerperiode waren er vier Christelijke keizers aan de macht geweest die geleidelijk de voorkeurspositie van het Christendom steeds verder vergroot hadden.⁴ De kerk werd door deze staatssteun ook steeds groter en machtiger. De traditionele Romeinse religie kreeg het daardoor steeds lastiger. Het aantal Christenen steeg en gaandeweg kregen ze de overhand in het Romeinse Rijk. Dit is overigens een proces waar honderden jaren overheen zijn gegaan. Met deze informatie in gedachten kunnen we denk ik stellen dat de positie van de traditionele Romeinse religie eind vierde-eeuw problematisch begon te worden. Zeker vanaf de regeerperiode van Julianus's voorganger, Constantius II, die als eerste Romeinse keizer begon met anti-polytheïstische wetgeving. Hij stelde onder andere een verbod op bloedoffers in en begon met het sluiten van tempels.⁵ De omstandigheden moeten hierdoor dus zeer lastig zijn geweest voor Julianus toen hij aan de macht kwam. En hij moet zeer zeker zijn geweest van het slagen van zijn religieuze hervormingen. Hij zal dus aanknopingspunten hebben gezien voor een succesvolle uitkomst ervan. Wat waren deze dan precies? Waarom dacht Julianus dat hij de kerstening kon tegenhouden en de positie die de traditionele Romeinse religie vroeger had gehad in het Rijk kon herstellen? En hoe zag die hervormde religie die hij hoopte te creëren er uit? Met dit onderzoek hoop ik een bijdrage te kunnen leveren aan het debat rondom deze vragen. Hierbij maak ik gebruik van deze onderzoeksvraag:

Waarom dacht keizer Julianus II dat zijn plan om de dominante positie van de traditionele Romeinse religie in het Rijk te herstellen ten koste van het Christendom, kon slagen?

Het probleem met deze vraag is dat je nooit precies iemands beweegredenen kunt achterhalen. Het is namelijk niet zo dat we het Julianus kunnen vragen of dat we in zijn hoofd kunnen kijken om zijn gedachtegang te achterhalen. Daarom komt de auteurskant van Julianus goed van pas. Juist omdat we zoveel verschillende literatuur van en over hem hebben ben ik misschien in staat om hiermee, in combinatie met informatie over het Romeinse Rijk van de vierde eeuw, een 'constructie' te maken van zijn gedachtegang. Bij het beantwoorden van de hoofdvraag zal ik gebruik maken van de eigen werken van Julianus. Er zijn bijvoorbeeld meerdere brieven van hem overgeleverd waarin hij zijn religieuze politiek bespreekt. Het bekendste voorbeeld hiervan is zijn brief aan Arsacius, de hogepriester van Galatia. Deze en nog een aantal andere brieven zullen als belangrijke bewijsstukken dienen bij de resultaten. Hetzelfde geldt voor episodes uit de *Misopogon* en zijn oratie tegen de cynicus Heraclius. Voor de Engelse versies van deze werken is gebruik gemaakt van de vertalingen door Wright uit 1913 en 1923. Beide zijn standaardwerken die in vrijwel alle studies naar Julianus zijn gebruikt. Voor de wetgeving van Julianus is gebruik gemaakt van de *codex theodosianus*. Verder is er in het onderzoek ook gebruik gemaakt van de werken over Julianus van andere antieke auteurs. Voorbeelden hiervan zijn Ammianus Marcellinus,

⁴ Edward J. Watts, *The Final Pagan Generation* (Berkeley 2015) 110.

⁵ *Ibidem*, 111.

Socrates en Gregorius van Nazianzus. Zij hebben veel geschreven over Julianus en een groot deel van onze informatie over hem is ook hierop gestoeld. Qua beschrijving zijn ze het echter op sommige vlakken niet met Julianus of elkaar eens dus dan is het nuttig om hun verschillende visies te benoemen.

Na deze inleiding zal de historische context dieper ingaan op de religieuze situatie van het Romeinse Rijk in de 4e eeuw. In een uitgebreide uiteenzetting komen hier alle belangrijke religieuze ontwikkelingen in het Romeinse Rijk vanaf de eerste eeuw aan bod. Aan de hand hiervan kan het religieuze beleid van Julianus en de uitwerking ervan namelijk gedeeltelijk worden verklaard. Bij de Status Quaestionis wordt de stand van zaken in het contemporaine debat rondom de religieuze politiek van Julianus geschetst. Alle werken en auteurs die belangrijk zijn geweest in dit onderzoek komen daar ook aan bod. Hierna volgt, als voorbereiding op de onderzoeksresultaten, een uiteenzetting van de religieuze politiek van Julianus. Om die in perspectief te plaatsen zal het religieuze beleid van de keizers voor hem ook naar voren komen. Na dit overzicht komen we bij de onderzoeksresultaten. Hier volgt een analyse van de mogelijke aanknopingspunten die Julianus zag voor een succesvolle uitkomst van zijn religieuze hervormingen. Uiteindelijk verwacht ik dat de uitkomsten van dit onderzoek voornamelijk te vinden zijn in de politieke en sociaal-maatschappelijke context van de 4e eeuw. Julianus zal niet zonder, in zijn ogen 'gegronde' basis, deze ingrijpende religieuze hervormingen in gang hebben willen zetten. Bij de onderzoeksresultaten en conclusie komt mijn visie hierop naar voren. Een uitgebreide uitleg over de verwijzingen en ordening van de bronnen valt in de Appendix te vinden.

Historische context

Het Romeinse Rijk maakte in de derde en vierde eeuw op religieus vlak ingrijpende ontwikkelingen door waardoor het karakter van het Rijk definitief veranderde. Oorspronkelijk hadden de Romeinen een polytheïstisch religie. Vaak wordt deze aangeduid als de “traditionele Romeinse godsdienst” maar dat is een foutieve term. Het woord godsdienst suggereert namelijk dat er sprake was van één kerk en doctrine zoals bij het Christendom. De Romeinse religie bestond echter uit een hele hoop goden en culten met ieder hun eigen rituelen en plaats in de Romeinse samenleving. Bekende voorbeelden hiervan zijn Jupiter, Mars en Apollo. Hierbij lag de focus op *religio*, het op een geschikte manier aanbidden van iedere aparte godheid. De gehele samenleving deed hier aan mee wat van *religio* ook een middel voor sociale cohesie maakte. De correcte *religio* van elke god werd door de verschillende gemeenschappen van generatie op generatie doorgegeven. Het in stand houden van deze verering was namelijk van groot belang voor het voortbestaan van het Romeinse Rijk. Alle goden en culten moesten op een correcte manier worden vereerd om de stabiliteit van het Romeinse Rijk te behouden. Alle goden speelden namelijk een rol in het beschermen van het Rijk tegen rampspoed. De verering hiervan was door de eeuwen grotendeels onveranderlijk gebleven.⁶ Vanaf Augustus zien we dat met de introductie van het keizerschap dit een centrale rol binnen de Romeinse religie kreeg. Als *Pontifex maximus* (vrij vertaald ‘opperpriester’) stond hij aan het hoofd van de religie en zelf werd hij ook vereerd in de zogenoemde ‘keizerscultus’. Deze verering werd een verplichting voor iedereen en vond plaats over het gehele Rijk.⁷

Naast de traditionele goden waren er ook zogenoemde ‘culten’ die wijdverspreid over het Rijk werden vereerd. Deze ‘mysterieculen’ waren hoofdzakelijk afkomstig uit de veroverde gebieden in het Oosten. Bekende voorbeelden hiervan zijn de culten rond Isis en Mithras. Deze wisten flink aan populariteit te winnen en hadden in de vierde eeuw beide een flinke aanhang over het gehele Romeinse Rijk.⁸ Hetzelfde gold voor het Manicheïsme, een dualistische godsdienst die op veel vlakken vergelijkbaar was met het Zoroasterisme. Ten slotte had je nog het Jodendom dat, grotendeels in de regio Judea, door een flink aantal mensen werd beleden. De Joden hadden sinds hun onderwerping aan de Romeinen, in tegenstelling tot de meeste andere religieuze minderheden in het Rijk, een speciale status verkregen. Lang hadden ze het recht gehouden zichzelf te besturen. Dit voorrecht werd echter ingetrokken na het neerslaan van de Joodse opstand in 73 na Christus. Hiermee werd Judea alsnog een normale provincie. Al behielden de Joden het recht om hun geloof te belijden en hoefden ze als enige volk in het Romeinse Rijk de keizer niet te vereren.

Rond de eerste eeuw na Christus begon de meest ingrijpende ontwikkeling van deze periode: het Christendom dat in de 1e eeuw in Judea begon als een kleine Joodse sekte die in Jezus van Nazareth de volgende profeet zag, maakte een onverwachte ontwikkeling door tot de officiële Romeinse staatsgodsdienst. Dit grote succes valt niet met één duidelijke oorzaak te verklaren, door de jaren heen zijn er hierover vanuit de wetenschap vele mogelijke verklaringen geopperd. Een mooi voorbeeld hiervan valt samen met de hierboven beschreven ontwikkeling tot een ‘pluriform religieus landschap’ in het Romeinse Rijk. De oorspronkelijke Romeinse religie en cultuur ondervond grote concurrentie van nieuwe culturele invloeden, aangedreven door de grote veroveringen. Dit zorgde voor verdeeldheid en spanning in de Romeinse samenleving waardoor er kansen kwamen voor nieuwe religies.

⁶ Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000* (Hoboken 2013) 58-60.

⁷ A.D. Lee, *From Rome to Byzantium AD 363 to 565: The Transformation of Ancient Rome* (Edinburgh 2013) 7.

⁸ A.D. Lee, *Pagans & Christians in Late Antiquity* (New York 2000) 15-26.

Het Christendom zou hier het meest van hebben geprofiteerd.⁹ Een vaak aangedragen verklaring is die van het Christendom als aantrekkelijke religie voor de zwakkeren in de samenleving. Dit is echter een mythe, het Christendom trok namelijk mensen uit alle lagen van de samenleving aan. Waarschijnlijker is dat de aantrekkingskracht van het Christendom onder andere lag in het aspect dat onderscheidend was ten opzichte van andere gemeenschappen in de steden: dat er geen restricties op basis van klasse of geslacht waren. Rijk en arm werden onder de bescherming van één God als gelijke beschouwd.¹⁰

De periode na 250 na Christus laat een verandering zien in de positie van het Christendom in het Romeinse Rijk. Vanaf dit moment gingen keizers het Christendom zien als een probleem voor het gehele Rijk, en dan met name voor de stabiliteit van de Romeinse staat. De uitvoering van de *religio* voor de goden kwam hierdoor namelijk in gevaar. Dit leidde tot grootschalige, vanuit de staat gestuurde, vervolgingen. Dit begon in 250 en de laatste en meest hevige, ook wel bekend als 'the great persecution', vond plaats onder Diocletianus in 303. Diocletianus ging hierbij zelfs over tot het op grote schaal vernietigen van kerken. De Christelijke kerk was ondertussen ontwikkeld tot een sterke universele organisatie die loyaliteit verlangde van al zijn volgers. Tegelijkertijd was het Romeinse Rijk uitgegroeid tot een wereldrijk en verlangde hetzelfde van zijn onderdanen. Beide claimden de hoogste macht in handen te hebben, dit zorgde voor een botsing van ideologieën. De keizers wilden de eenheid bewaren in het Rijk wat niet mogelijk was zolang het Christendom zijn machtspositie naast de traditionele staatsreligie behield.¹¹ In het Oosten werden de vervolgingen in 311 gestaakt onder Galerius met het uitvaardigen van zijn 'tolerantie edict'. In het Westen gebeurde dit in 313 met het Edict van Milaan tijdens de heerschappij van Constantijn en Licinius. Vanaf dat moment konden Christenen door het gehele Rijk vrijuit hun godsdienst belijden. Ook ging de Romeinse staat de kerk ondersteunen.¹² De legalisering van het Christendom zorgde in elk geval voor een flinke impuls in de kerstening van het Rijk. En ook de bekering van Constantijn moet hier een bijdrage aan hebben gehad. Zeker toen hij vanaf 324 alleenheerser werd na het winnen van de burgeroorlog met Licinius. Die had het Edict van 313 namelijk geschonden door de Christenvervolgingen in het Oosten te hervatten.

Het is echter niet zo dat Constantijn met zijn staatssteun volledig verantwoordelijk is voor de aanleg en ontwikkeling van het Christendom in deze periode. Hij heeft er zeker aan bijgedragen maar de belangrijkste elementen van het vierde-eeuwse Christendom kwamen al in de derde eeuw tot stand. Denk aan de doctrine, organisatie, spirituele waarden en aspiraties. Tussen 250 en 350 heeft het Christendom op deze vlakken een sterke ontwikkeling doorgemaakt. In deze periode kwam de kerkelijke organisatie grotendeels tot stand en groeide de invloed van de stedelijke bisschoppen. Constantijn respecteerde de macht van deze geestelijken ook daar hij de wens zou hebben uitgesproken om 'de bisschop te zijn voor mensen buiten de steden'. Hij begreep dat het houden van de macht afhankelijk was van een graduele toename in lokale controle.¹³ De stedelijke bisschoppen waren natuurlijk erg tevreden met zijn religieuze beleid en onderhielden deze controle in de grote steden. We kunnen dus vooral stellen dat Constantijn de randvoorwaarden creëerde voor de sterke groei van het Christendom in de vierde eeuw.

⁹ Philip Rousseau, *The Early Christian Centuries* (Londen 2002) 6.

¹⁰ Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000* (Hoboken 2013) 64.

¹¹ Ibidem, 62-63.

¹² A.D. Lee, *From Rome to Byzantium AD 363 to 565: The Transformation of Ancient Rome* (Edinburgh 2013) 6.

¹³ Philip Rousseau, *The Early Christian Centuries* (Londen 2002) 187-188.

afb.2 Het Romeinse Rijk ten tijde van de Tetrarchie (±285 na Chr.)

Status Quaestionis

Het bestaande debat rondom Julianus is vanwege zijn veelzijdige karakter qua thematiek en benaderingen in onderzoek zeer breed van aard. Dit wordt nog versterkt door de overvloed aan beschikbare primaire bronnen, van zowel eigen als vreemde makelij. Het is ondoenlijk om een gedetailleerd overzicht van dit debat te geven. Normaliter zou ik mij hier gaan focussen op het debat rondom mijn onderzoeksvraag maar daar is nog weinig onderzoek naar gedaan. Wat dat betreft zou je kunnen stellen dat ik met deze scriptie een bijdrage kan leveren aan het al (brede) discours rondom Julianus. Ik zal mij in deze SQ gaan focussen op het debat rondom de religieuze politiek van Julianus.

We kunnen stellen dat de religieuze politiek van Julianus zijn keizerschap heeft gedefinieerd. De vele studies die tot nu toe zijn gedaan naar Julianus gaan voor het overgrote deel over dit aspect van zijn regeerperiode. Dit geldt ook voor het grote aantal beschikbare primaire bronnen.

Zoals in de inleiding al werd benoemd is Julianus de keizer die de dominante status van de traditionele Romeinse religie in het Romeinse Rijk wilde herstellen ten koste van het Christendom. Over dit gegeven en de specifieke wettelijke maatregelen die hij op religieus gebied doorvoerde is weinig discussie. De primaire bronnen spreken op dat vlak namelijk voor zich dus hierover bestaat algemene consensus. Er is echter wel nog debat over zijn exacte bedoelingen en houding ten aanzien van religie. Was hij bijvoorbeeld al bij zijn aantreden als keizer in 361 een felle tegenstander van het Christendom of heeft deze vijandigheid zich later ontwikkeld? Oorspronkelijk ging men uit van het laatste vanwege een aantal brieven, geschreven in zijn eerste periode als keizer, waarin hij een tolerante houding aanneemt ten aanzien van de Christenen. Hij stond bijvoorbeeld toe dat Christenen die eerder vervolgd waren uit hun ballingschap terugkeerden. Hierbij ging het om andere stromingen binnen het Christendom zoals de Arianisten en Donatisten. Hieruit komt het beeld naar voren van een keizer die tolerantie predikt ten aanzien van alle religies. Later in zijn heerschappij voert Julianus echter een aantal discriminerende maatregelen ten opzichte van Christenen in. Een voorbeeld daarvan is het 'schooledict'. Ook zou hij aanvallen van polytheïsten op Christenen stelselmatig hebben genegeerd. Hier komt het idee vandaan dat zijn aversie jegens het Christendom in ontwikkeling was tijdens zijn heerschappij en er niet al bij aanvang was.¹⁴ De Amerikaanse historicus Glen Bowersock, een autoriteit op het gebied van Julianus, is het hier niet mee eens en stelt dat deze tolerante houding eerder voortkwam uit pragmatische overwegingen. Onder eerdere keizers was gebleken dat het openlijk vervolgen van Christenen enkel leidde tot onvrede en het ontstaan van martelaren. Omdat martelaren een inspiratie bleken te zijn voor veel bekeerlingen was een minder opvallende aanpak nodig. In het licht hiervan zou de beslissing om eerder vervolgte Christenen uit ballingschap terug te laten keren eerder een tactiek zijn geweest om de onrust en verdeeldheid in de Christelijke gemeenschap aan te wakkeren. Dit zou gunstig zijn voor de religieuze hervormingen die Julianus voor ogen had. Zijn tolerante houding aan het begin van zijn heerschappij zegt dus volgens Bowersock niks over zijn ware gevoelens maar was eerder onderdeel van zijn strategie.¹⁵ In het contemporaine debat heeft deze visie ook de meeste aanhang.

Wat betreft de religieuze plannen van Julianus is het duidelijk dat hij naast het verzwakken van de positie van het Christendom in het Romeinse Rijk vooral bezig was met

¹⁴Shaun Tougher, *Julian the Apostate* (Edinburgh 2008) 55-56.

¹⁵Glen W, Bowersock, *Julian the Apostate* (Londen 1978) 80-93.

het versterken van die van de traditionele Romeinse religie. Hij deed dit onder andere door het restaureren en heropenen van tempels die onder zijn Christelijke voorgangers waren gesloten. Hetzelfde geldt voor het ritueel van offeren, zijn voorgangers hadden dit verboden en Julianus herstelde dit. Over deze onderdelen van zijn religieuze plannen bestaat consensus onder historici. Er zijn echter nog gerelateerde onderwerpen van discussie waar die er nog niet is. Een voorbeeld hiervan is de vraag wat voor kerk hij met zijn hervormingen voor ogen had. Het is algemeen geaccepteerd dat hij bezig was met het creëren van een nieuwe 'polytheïstische kerk'.¹⁶ Hierin moesten provinciale hogepriesters die werden aangesteld door de staat een belangrijke rol gaan spelen, volgens de Griekse historica Polymnia Athanassiadi 'de stoottroepen van Julianus's religieuze hervormingen'.¹⁷ Hiermee hoopte hij de funderingen te leggen voor een sterke en universele 'heidense' kerk. De rol van Christelijke priesters in het Christendom zou hem hebben geïnspireerd.

Uiteindelijk werd onder historici de dominante visie dat Julianus bezig was zijn eigen monotheïstische neoplatonische ideeën toe te passen in zijn nieuwe kerk in plaats van de diverse tradities van het 'heidendom'. Athanassiadi benadrukte hierbij de centrale rol van het Mithraïsme in de religieuze plannen van Julianus. Bowersock zag in zijn 'tegen de cynici' de vijandigheid van Julianus jegens alle andere vormen van het 'heidendom' dan die hij prefereerde. Daarmee laat Julianus volgens Bowersock het karakter zien van een 'onverdraagzame'. De Britse historicus Robert Rowland Smith is het niet eens met bovenstaande visies en stelt de interpretatie van Julianus als een bekrompen missionaris aan de kaak. Hij zou veel meer toewijding hebben getoond aan Helios dan Mitras. En die vijandigheid jegens 'de cynici' zou eerder voortkomen uit specifieke omstandigheden dan dat het in zijn karakter zat. Smith stelt dat toewijding aan de oude goden zijn primaire verlangen was en dat zijn beoogde religieuze hervormingen minder vernieuwend waren dan eerdere studies wilden doen blijken.¹⁸ Voor ieder van de bovenstaande visies valt wel iets te zeggen. Het debat ligt vooralsnog open, al is het werk van Smith wel erg goed ontvangen door collega's. Ik verwacht dus dat over een groot deel van zijn opvattingen op dit moment consensus bestaat.

¹⁶Shaun Tougher, *Julian the Apostate* (Edinburgh 2008) 58-59.

¹⁷Polymnia Athanassiadi, *Julian: An intellectual Biography* (Londen 1992) 181.

¹⁸Robert R. Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate* (Londen 1995) 177.

Hoofdstuk 1: De religieuze politiek van Julianus

Op 11 december 361 arriveerde Julianus alleenheerser in Constantinopel. Begin dat jaar hadden zijn troepen hem in Parijs tot *Augustus* uitgeroepen en in de maanden die hierop volgden had hij zich voorbereid op de ontmoeting met Constantius II. Naar eigen zeggen was het nooit zijn bedoeling geweest om met Constantius een burgeroorlog uit te vechten, iets wat zeker was gebeurd als de twee elkaar hadden ontmoet. Zijn aanbod aan Constantius om de macht te delen werd afgewezen waarmee een burgeroorlog onvermijdelijk was. Het lot was Julianus echter gunstig gezind want Constantius overleed begin oktober.¹⁹ Als eerste daad van het tolerante religieuze standpunt dat hij op dat moment innam begeleidde hij de Christelijke uitvaart van Constantius. Waarschijnlijk wilde hij hiermee echter ook voorkomen dat men hem als usurpator zou zien. Hij probeerde zijn machtspositie te legitimeren door een eerbiedwaardige houding aan te nemen jegens zijn voorganger. Zijn angst bleek onnodig toen bekend werd dat Constantius hem op zijn sterfbed had aangewezen als opvolger. Ook hadden de troepen van Constantius trouw gezworen aan Julianus.²⁰ Dit betekende dat hij onbelemmerd kon beginnen met het in werking stellen van zijn religieuze hervormingen. Zijn eerste maatregelen waren gericht op het herinvoeren van het offerritueel en het heropenen van tempels. Ook liet hij de door Constantius verbannen Niceense bisschoppen terugkeren. Hetzelfde gold voor de Donatisten die begin 362 met een delegatie naar Julianus gingen met het verzoek of ze uit hun ballingschap konden terugkeren. Julianus willigde het verzoek in en ze kregen ook hun kerken terug. Dit leidde vervolgens tot een heropleving van het geweld tussen Katholieken en Donatisten.²¹ Hiermee valt te verklaren welk motief Julianus had om deze verzoeken in te willigen. Hij was natuurlijk gebaat bij onrust en verdeeldheid binnen de Christelijke gemeenschap.

Zoals al eerder genoemd had Julianus bij zijn aantreden als keizer in 361 één centrale doelstelling voor ogen: de religieuze balans in het Romeinse Rijk tussen het Christendom en de traditionele Romeinse religie bijstellen in het voordeel van de laatstgenoemde. Dit dacht hij te bereiken door middel van een tweedelige strategie: ten eerste wilde hij de traditionele Romeinse religie aantrekkelijker maken door deze te hervormen. Hierbij nam hij een voorbeeld aan het Christendom. Hij zag dat dit mede zo sterk was gegroeid als gevolg van de liefdadigheidsactiviteiten die vanuit de kerk werden georganiseerd. Hij zocht naar manieren om hetzelfde systeem van liefdadigheid te creëren rondom de polytheïstische tempels.²² Onderdeel hiervan was de creatie van een nieuwe 'priesterklasse' gemodelleerd naar het systeem van de imperiale administratie. Geschikte personen werden aangesteld als 'hogepriester' van alle tempels in een bepaalde regio. Julianus stond hier als *pontifex Maximus* (opperpriester) boven. Hogepriesters hadden als fundamentele taak te zorgen dat gelovigen de wetten van de goden niet overtraden. Daarnaast was het tonen van naastenliefde ook een belangrijk onderdeel van hun takenpakket. Julianus verwachtte van hen dat ze iedereen, gelovig of niet, ondersteunden met bijvoorbeeld eten en kleren. Zulke vrijgevigheid was namelijk de beste manier om de goden te vereren. Bovenstaande elementen zijn allemaal afkomstig uit het Christendom. Verder blijkt dat voor Julianus de sociale status van de priester niet van belang was. Ook arme mensen konden in aanmerking komen voor het priesterschap. Kandidaten moesten wel kuis leven en intellectueel breed ontwikkeld zijn. Ook moesten ze zich niet vertonen op plekken in steden die als 'onrein' werden bestempeld, zoals plaatsen waar wijn werd

¹⁹ Edward J. Watts, *The Final Pagan Generation* (Berkeley 2015) 108-109.

²⁰ Glen W. Bowersock, *Julian the Apostate* (Londen 1978) 47-65.

²¹ H.C. Teitler, *The Last Pagan Emperor; Julian the Apostate and the War against Christianity* (Oxford 2017) 52.

²² *Ibidem*, 95.

verkocht en theaters. Julianus benadrukte dat er qua machtspositie een verschil was tussen de politieke macht en de geestelijke macht. Het priesterambt was heiliger dan vooraanstaande politieke ambten zoals een magistraatschap of gouverneurschap. Of hij het priesterschap daarmee ook als 'hoger' zag is niet helemaal duidelijk. Priesters konden overigens niet in aanmerking komen voor de politieke macht.²³ Er was dus sprake van een sterke scheiding tussen deze twee machten.

In de praktijk was de functie van hogepriester echter meer een administratieve dan spirituele functie. Hogepriesters waren bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de aanstelling van alle priesters in hun regio. Ook kregen ze de leiding over het terughalen van de onder Constantius geconfisqueerde tempel eigendommen, organiseerden ze festivals en offers en zorgden ze voor het onderhouden van heiligdommen.²⁴ Dat Julianus er grote waarde aan hechtte dat zijn priesters hun verantwoordelijkheden serieus namen blijkt uit een aantal brieven aan priesters die van hem overgeleverd zijn. De brief aan de hogepriester Arsacius(III) van de regio Galatia uit 362 is hier het bekendste voorbeeld van. Julianus uit hierin zijn tevredenheid over het vorderen van zijn religieuze plannen in de regio. Er kan echter nog meer worden gedaan en in het onderstaande citaat adviseert hij Arsacius hierover:

*"Why, then, do we think that this is enough, why do we not observe that it is their benevolence to strangers, their care for the graves of the dead and the pretended holiness of their lives that have done most to increase atheism? I believe that we ought really and truly to practise every one of these virtues. And it is not enough for you alone to practise them, but so must all the priests in Galatia, without exception. Either shame or persuade them into righteousness or else remove them from their priestly office, if they do not, together with their wives, children and servants, attend the worship of the gods but allow their servants or sons or wives to show impiety towards the gods and honour atheism more than piety."*²⁵

Julianus ziet in het gedrag van zijn priesters mogelijke verbeterpunten waarmee zijn religieuze hervormingen nog beter tot uiting konden komen in Galatia. Zoals in de vorige pagina werd benoemd waren deze hervormingen gedeeltelijk gestoeld op de succesfactoren die hij zag in de opkomst van het Christendom. De eerste zinnen van dit citaat zijn hier duidelijk een voorbeeld van. Ondanks dat hij ze in dit stuk niet bij naam noemt gaat het hier over de gebruiken van Christelijke priesters. Julianus ziet in hun vroomheid en vriendelijke gedrag jegens vreemden een voorbeeld voor zijn eigen priesters. Die zouden zich welwillender richting de mensen moeten opstellen. Hiermee verwacht hij gelovigen te winnen. Verderop in de brief gaat hij in op de voorzieningen waar de priesters voor zouden moeten zorgen. Hij zou er zelf voor zorgen dat de regio jaarlijks voorzien werd van grote partijen graan en wijn die bestemd waren voor de armen en vreemdelingen. Ook moesten er in alle steden hostels worden aangelegd waar iedereen, gelovig of niet, welkom was. Dit alles moest ervoor zorgen dat de nieuwe religie die hij aan het vormen was de populairste in het Rijk werd. Het had echter ook met iets anders te maken. Dat blijkt uit het volgende citaat(III):

²³ O, Nicholson, 'The pagan churches of maximinus Daia and Julian the apostate', *Journal of Ecclesiastical History* 45 (Cambridge 1994) 2-3.

²⁴ Edward J, Watts, *The Final Pagan Generation* (Berkeley 2015) 112.

²⁵ Julianus, *The works of the emperor Julian vol 3*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1923) 69.

“For it is disgraceful that, when no Jew ever has to beg, and the impious Galilaeans support not only their own poor but ours as well, all men see that our people lack aid from us.”²⁶

Hieruit blijkt dat het Julianus ook om de status van zijn nieuwe religie ging. Blijkbaar gingen zijn eigen gelovigen zelfs naar de Christenen voor bijstand omdat de tempels hier niet voor zorgden. Een verbetering van deze situatie zou waarschijnlijk leiden tot een toename van het aantal aanhangers. De keuze voor het woord ‘beschamend’ hierin geeft nog maar eens aan hoe serieus Julianus was over deze kwestie.

In een aantal andere brieven van Julianus aan priesters komen we meer interessante zaken tegen. Uit zijn brief aan de hogepriester Theodorus(II) uit 362 blijkt bijvoorbeeld dat hij, in tegenstelling tot het Christendom, tot op zekere hoogte wel respect had voor het Jodendom. Hij respecteerte het feit dat ze bereid waren voor hun God te sterven en bekend dat deze machtige God door zijn eigen religie onder meerdere goden werd vereerd.²⁷ Ook zou hij de, met zijn eigen religie gedeelde, gewoonte om te offeren hebben gewaardeerd. Zijn sympathie voor het Jodendom moeten we echter ook niet overdrijven. De goden van de Helleense culten waren in zijn optiek superieur aan de kortzichtige en jaloerse Joodse god die enkel aanhang had in een klein en onbelangrijk koninkrijk. Uiteindelijk begon hij in 363 wel met het herbouwen van de Joodse tempel die door keizer Vespasianus in 70 na Chr. was verwoest. De bouw hiervan werd echter om onduidelijke redenen weer stilgelegd.²⁸ Christelijke auteurs hebben dit later geweten aan de voorspelling uit het oude testament dat de Tempel nooit zou worden herbouwd. Na de dood van Julianus dat jaar werd de herbouw nooit meer opgepakt.

Julianus sluit de betreffende brief (die niet compleet is overgeleverd) vervolgens af met zijn opvattingen over de Christenen. Hierin noemt hij ze een ‘goddeloze sekte’ en een ‘ziekte’. Goddeloos slaat hierbij op het feit dat Julianus van mening was dat de Christelijke claim dat hun religie voortkwam uit het Jodendom volslagen onzin was. Zijn bekendste antichristelijke werk, ‘Tegen de Galileeërs’, was er onder andere op gericht om aan te tonen dat er in het Oude Testament geen sporen te vinden waren van wat later het Christelijke geloof zou worden. In zijn ogen waren de verspreiders van deze valse religie ‘simpele onwetende vissers’ en werd deze religie enkel beleden door een lokale sekte in een ‘ver en onderontwikkeld deel van het Rijk’.²⁹

Naast het aantrekkelijker maken van de traditionele Romeinse religie was het tweede deel van Julianus’s strategie gericht op het hinderen van de ontwikkeling van het Christendom zonder over te gaan tot fysieke vervolging. Uit eerdere pogingen tot actieve vervolging was gebleken dat dit beleid averechts werkte. Julianus koos er dus voor om, ondanks zijn voorkeur voor de traditionele Romeinse religie, op religieus vlak richting de buitenwereld een tolerant standpunt in te nemen³⁰. Dit blijkt onder andere uit het onderstaande citaat uit de brief aan Atarbius(V):

“I affirm by the gods that I do not wish the Galilaeans to be either put to death or unjustly beaten, or to suffer any other injury; but nevertheless I do assert absolutely that the god-fearing must be preferred to them.”³¹

²⁶ Julianus, *The works of the emperor Julian vol 3*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1923) 71.

²⁷ Ibidem, 59-61.

²⁸ H.C, Teitler, *The Last Pagan Emperor; Julian the Apostate and the War against Christianity* (Oxford 2017) 25-26.

²⁹ Ibidem.

³⁰ A.D, Lee, *Pagans & Christians in Late Antiquity* (New York 2000) 101.

³¹ Julianus, *The works of the emperor Julian vol 3*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1923) 123.

Er zijn wel verhalen van Christelijke auteurs over grootschalige Christenvervolgingen onder Julianus maar niets wijst erop dat deze kloppen. Een betrouwbare auteur zoals Ammianus Marcellinus ontkent ze bijvoorbeeld.³²

Julianus stelde tijdens zijn regeerperiode een aantal anti-Christelijke decreten op. Een voorbeeld hiervan is de wet **(A)** uit 362 waarin hij het privilege van Christelijke *decurions* (leden van de senaat in de steden), om op basis van hun religie verplichte publieke taken te ontlopen, introk. Personen die zich hieraan schuldig maakten zouden worden teruggedroepen. Veel van de door Julianus ingestelde wetgeving is niet meer terug te vinden in de Codex Theodosianus, omdat de keizers na hem hebben geprobeerd dit gedeelte van de Romeinse geschiedenis te verdoezelen. Zijn bekende 'schooledict' **(B)** dat hij in Juni 362 uitvaardigde is bijvoorbeeld maar deels overgeleverd. Veel meer informatie hierover hebben we uit een van zijn brieven **(IV)**. Deze werd na het invoeren van het decreet verstuurd aan de Christelijke leraren in het oostelijke deel van het Rijk als formele rechtvaardiging van het decreet en bood Julianus een kans om zich weer tegen het Christendom uit te spreken. Het unieke aan dit decreet is dat de Romeinse wet zich hiermee voor het eerst ging bemoeien met het reguleren van geloof. Hiervoor waren er wel wetten geweest over het wel of niet toestaan van offeren, toegang tot heilige plekken en de behandeling van heilige objecten. Nooit eerder waren er echter wetten geweest die privileges of rechten verbonden aan aanhangers van een specifieke religie. Met deze wet verbond Julianus het recht om les te geven aan mensen die achter de ideeën van de traditionele Romeinse religie stonden. Het werd namelijk een voorwaarde dat je als leraar achter de ideeën moest staan waarin je les gaf. En aangezien een groot deel van het Romeinse curriculum bestond uit werken van 'klassieke' auteurs als Vergilius, Homerus, Plato en Hesiodus werden Christenen uitgesloten van lesgeven. Deze maatregel werd in twee decreten uitgevoerd. Eerstvaardigde Julianus een algemener decreet **(B)** uit waarin hij instelde dat leraren pas na een toetsing van morele kwalificaties door de stedelijke senaat en de goedkeuring van de keizer mochten lesgeven. Weinig mensen zullen tegen deze maatregel hebben geprotesteerd, ongeschikte leraren werden er op deze manier uitgefilterd waardoor het onderwijs kwalitatief beter werd.

Het werd echter een probleem toen Julianus het tweede decreet uitvaardigde (dat we helaas niet meer hebben) waarin hij de eerdergenoemde discriminerende voorwaarden stelde.³³ Zijn precieze motivatie voor het invoeren van dit decreet is niet duidelijk maar het moet onderdeel zijn geweest van zijn plan om aanhang te winnen voor zijn religie. Alle studenten zouden nu les krijgen van leraren met zijn religieuze ideeën wat ten goede kwam van de verspreiding ervan. Nieuwe generaties Romeinen die het Rijk gingen besturen zouden hierdoor misschien aangetrokken worden tot Julianus's religie wat de toekomst ervan zou verzekeren. Natuurlijk was het nog steeds mogelijk dat Christelijke studenten de opleiding voltooiden en vervolgens een hoge positie verkregen maar de vraag is hoe groot deze groep zou zijn geweest. Met deze maatregel moet Julianus op de lange termijn misschien wel in staat zijn geweest om een grote verandering aan te brengen in de religieuze samenstelling van de Romeinse bevolking. Door zijn korte heerschappij en het feit dat een groot deel van zijn religieuze wetgeving door zijn opvolger Jovianus(364) vrij snel werd ingetrokken is dit niet gelukt. Enkel zijn wetten op offeren en het heropenen van de tempels werden in eerste instantie ongemoeid gelaten. Onder Gratianus(367-383) en Theodosius(379-395) werden echter in zowel het Westen als Oosten de tempels gesloten en kwam er een verbod op alle vormen van offeren.³⁴ Theodosius zou uiteindelijk in 380 het Christendom ook instellen als officiële staatsgodsdienst. Hiermee verdwenen de laatste

³² H.C. Teitler, *The Last Pagan Emperor; Julian the Apostate and the War against Christianity* (Oxford 2017) 139-144.

³³ Edward J. Watts., *The Final Pagan Generation* (Berkeley 2015) 113-114.

³⁴ *Ibidem*, 182-183.

invloeden van Julianus en stierf dus ook zijn droom op een Romeins Rijk met een dominante positie voor zijn hervormde Romeinse religie.

Hoofdstuk 2: Onderzoekresultaten

Wat mij vooral opviel bij het lezen van de teksten van Julianus was het grote zelfvertrouwen waarmee hij zijn ideeën formuleert. Hij had grote plannen voor de toekomst van de Romeinse religie en hiermee ook die van het Romeinse Rijk. Het waren echter ook erg gewaagde plannen. Zijn voorganger Constantijn had in een vergelijkbare situatie gezeten en wist met zijn religieuze beleid uiteindelijk een grote impact te hebben op de kerstening van het late Romeinse Rijk. Julianus dacht met zijn hervorming van de traditionele Romeinse religie dit proces tegen te kunnen gaan, gericht op het herstel van de dominante positie van deze religie in het Rijk. Voor deze onderneming moet hij zeer overtuigd zijn geweest van zichzelf want het Christendom had ondertussen, zeker in het Oostelijke deel van het Rijk, een sterke positie verkregen. De grote vraag die dan opkomt is waar hij dit zelfvertrouwen vandaan haalde?

De belangrijkste factoren hiervoor liggen waarschijnlijk in de onverwacht grote militaire en politieke successen die Julianus tussen 355 en 361 boekte. Zijn jongere jaren werden gekenmerkt door tragische gebeurtenissen zoals de vroege dood van zijn moeder en de moord op zijn vader door de opvolgers van Constantijn de Grote. Constantius II had hem en zijn broer Gallus hierna weggehouden van het hof uit angst voor wraakgevoelens of eventuele politieke aspiraties. Hij liet Gallus, na hem in 351 tot *Cesar* te hebben benoemd om het Oosten te stabiliseren, al snel vermoorden waarna Julianus de laatst overgebleven mannelijke nazaat was van zijn kant van de Constantijnse dynastie. Zijn vader was namelijk de halfbroer van Constantijn dus Julianus en Gallus werden niet als een volledig lid van de familie gezien. Julianus werd tijdens zijn periode als student op verschillende plaatsen onderwezen door zowel Christelijke als polytheïstische leraren. Hierbij zou hij zich volgens Libanius, ondanks zijn Christelijke opvoeding, onder invloed van de Griekse Neoplatonist Maximus van Efeze hebben bekeerd tot de traditionele Romeinse religie, in het bijzonder tot de leer van de Syrische filosoof Jamblichus. Deze predikte een variant op het Neoplatonisme waarbij magie een grote rol speelde in het tevreden stellen van de goden. In 355 werd Julianus door Constantius aangesteld als *Cesar* en naar Gallië gestuurd om daar orde op zaken te stellen.³⁵ Eunapius en Ammianus Marcellinus suggereren dat Constantius hem hierheen stuurde om te falen of zelfs te sterven.³⁶ Zijn gebrek aan militaire ervaring zou hiervoor moeten zorgen. Onverwachts boekte Julianus hier echter grote overwinningen op de Franken en Allemannen. Hierdoor zou hij zich voor het eerst verzekerd hebben gevoeld van de steun van de goden.

Tegelijkertijd liet Constantius hem uit wantrouwen schaduwen om een potentiële usurpator op tijd uit de weg te kunnen ruimen. Ondanks deze verdenkingen wist Julianus de zes jaar die hij als *Cesar* in Gallië doorbracht te overleven. Ook dit zorgde voor een toename van zijn zelfvertrouwen en zijn geloof in zijn goddelijke missie. Het grootste bewijs hiervoor kreeg hij echter toen zijn troepen hem in 360 tot *Augustus* hadden uitgeroepen en hij onverwachts als overwinnaar uit de strijd tegen Constantius kwam. Constantius had veel ervaring met het verslaan van politieke rivalen en zijn troepenmacht was beduidend groter. In deze strijd was Julianus dus de gedoodverfde verliezer. Gelukkig voor hem kwam het echter nooit tot een confrontatie want Constantius stierf nog voor ze elkaar konden ontmoeten en daarmee was Julianus alleenheerser van het Romeinse Rijk.³⁷ Het is dus niet vreemd om te veronderstellen dat hij na alle triomfen in deze periode een gigantisch zelfvertrouwen had opgebouwd. Elke keer bleek hij verzekerd van goddelijke steun, zelfs toen hij het opnam tegen de Christelijke Constantius. Dit moet voor hem hét bewijs zijn geweest van de grote

³⁵Glen W, Bowersock, *Julian the Apostate* (Londen 1978) 21-45.

³⁶ibidem, 34.

³⁷Edward J, Watts, *The Final Pagan Generation* (Berkeley 2015) 108-109.

macht van de traditionele Romeinse goden. En misschien ook wel van de grotere macht die zijn goden bezaten, vergeleken met de macht van Christus.

Dit geloof in goddelijke steun wordt duidelijk in zijn brief aan de Atheners(IX) die hij schreef nadat hij in februari 360 door zijn troepen was uitgeroepen tot *Augustus*. Hierin legt hij zijn kant van het verhaal uit waarin duidelijk wordt dat hij zichzelf door de jaren heen steeds gesteund voelde door de goden. Met steun van de goden heeft hij Constantius overleefd en in een korte periode veel bereikt. En die steun zal blijven voortbestaan denkt hij, gezien de één na laatste zin van de brief:

“May the gods who decide all things vouchsafe me to the end the assistance which they have promised, and may they grant to Athens all possible favours at my hands!”³⁸

Dat Julianus zich door de goden uitverkoren voelde komt ook naar voren in zijn “Aan de cynicus Heraclius” (X) In deze oratie beschrijft hij onder andere een mythe over de dood van een koning genaamd Helios. Hiermee doelt hij uiteraard op de Griekse zonnegod die een centrale rol had in zijn beeld van het universum, en waarschijnlijk ook in zijn hervormde religie.³⁹ Helios had zijn zoons niet de juiste waarden bijgebracht om zijn koninkrijk op goede wijze te leiden. Toen hij stierf en zijn gebieden werden verdeeld raakte het Rijk in verval. De tempels werden gesloopt en op de puinresten werden Christelijke kerken gebouwd. De zoons keerden zich vervolgens tegen elkaar en er brak zelfs oorlog uit. Zeus, Athena en Hermes spraken Helios hier op aan en wezen hem op zijn neefje, volgens hen de enige juiste opvolger voor het Rijk van Helios. Helios en de drie goden richtten zich vervolgens tot deze jongen en wezen hem aan als opvolger. Hierbij spraken ze de volgende woorden uit:

“Love thy subjects even as we love thee. Prefer our worship to all other blessings. For we are thy benefactors and friends and preservers”⁴⁰

Dit verhaal is duidelijk gebaseerd op de gebeurtenissen rondom de opvolging van Constantijn de Grote. In plaats van het kiezen van een opvolger werd het gebied verdeeld over de drie zoons: Constantijn II, Constans en Constantius II. De andere mannelijke tak van de familie werd grotendeels uitgemoord en Constans vermoordde in een burgeroorlog zelfs zijn oudste broer Constantijn. Zelf moest hij het vervolgens afleggen tegen een usurpator. Tijdens zijn alleenheerschappij ging Constantius over op het vernietigen van tempels en maakte het Arianisme tot de belangrijkste religie van zijn regering.⁴¹ Julianus heeft in dit verhaal natuurlijk de rol van het neefje van Helios waarmee hij duidelijk probeert te maken dat de goden hem hebben uitgekozen als enige juiste opvolger van het Romeinse Rijk. En dat het daarmee ook de wil is van de goden dat de Romeinen weer de traditionele Romeinse religie gaan beoefenen. Het verhaal dient natuurlijk enkel ter illustratie van de goddelijke steun die Julianus voelde, hij zal echt niet hebben gedacht dat hij de zoon van Helios was. In zijn polemieken met Heraclius wilde hij namelijk bewijzen dat hij beschikte over de literaire capaciteiten en kennis van een filosoof. Ik zie het tevens als een manier om aan Heraclius te laten zien dat hij als Romeins keizer beschikte over de juiste culturele opvoeding (*Paideia*). Die behelsde de klassieke Griekse en Romeinse mythologie maar ook vaardigheden zoals Retorica. Hierover beschikken was een vereiste binnen de Romeinse en Griekse elite.⁴²

³⁸ Julianus, *The works of the emperor Julian vol 2*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1913) 291.

³⁹ Robert R. Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate* (Londen 1995) 146-160.

⁴⁰ Julianus, *The works of the emperor Julian vol 2*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1913) 147.

⁴¹ Edward J. Watts., *The Final Pagan Generation* (Berkeley 2015) 83-88.

⁴² Stephan Mols en Daniëlle Sloopjes, 'Athene in de tweede eeuw' in: Nathalie de Haan en Stephan Mols eds., *Cultuurgeschiedenis van de Oudheid* (Zwolle 2011) 282-283.

De vergelijking met Helios laat ook zien dat Julianus tot op zekere hoogte respect had voor zijn oom Constantijn. Ondanks de religieuze hervormingen die hij in gang zette bleef Constantijn tolerant jegens de traditionele Romeinse religie. Mogelijk heeft deze houding als inspiratie gediend voor Julianus. Hij was zeker antichristelijk maar zou niet overgaan tot fysieke vervolging. Uiteraard moeten we de al eerder benoemde tactische redenen hiervoor niet vergeten maar het spreekt wel voor Julianus dat hij tijdens zijn heerschappij geen enkele religieuze groep heeft vervolgd.

Dit is echter niet de enige link tussen Constantijn en Julianus die ik bespeur. Beide keizers kwamen aan de macht na het verslaan van een politieke rivaal en waren de grondleggers van een grote religieuze hervorming. Het beleid van Constantijn mondde uiteindelijk uit in een Christelijk Rijk terwijl dat van Julianus vanwege zijn korte heerschappij en het beleid van de Christelijke keizers na hem weinig sporen naliet. Ik denk dat Julianus bij het plannen en uitvoeren van zijn religieuze hervormingen gebruik heeft gemaakt van de werkwijze van Constantijn. Het verhaal ging dat deze zich zou hebben bekeerd tot het Christendom toen hij, voorafgaande aan de beslissende slag bij de Milvische brug in 312 tegen de usurpator Maxentius, in een droom een goddelijk teken ontving. Hij volgde de aanwijzingen op en behaalde een overwinning. Vanaf dat moment zou Constantijn overtuigd zijn geweest van de macht van de Christelijke god.⁴³ De daadwerkelijke reden voor zijn bekering lag, zoals uit de religieuze context al naar voren kwam, waarschijnlijk een stuk genuanceerder maar was zeker aantrekkelijk als bekeringsverhaal. Waarschijnlijk hebben Romeinen die het verhaal hoorden Constantijns voorbeeld gevolgd en de traditionele Romeinse religie ingeruild voor het Christendom. Daarmee is het aannemelijk dat het bekeringsverhaal heeft bijgedragen aan de kerstening van het Romeinse Rijk.

Julianus zal waarschijnlijk op zoek zijn geweest naar een vergelijkbaar scenario om zijn status als 'uitverkorene' richting zijn onderdanen te bewijzen. Ik vermoed dat zijn 'Perzië expeditie' in 363 hier mee te maken had. Uit de hierboven aangehaalde bronnen blijkt dat Julianus zich in 362 al vrij zeker voelde van zijn zaak. Er waren echter nog veel mensen in het Rijk die niet achter zijn religieuze plannen stonden. Daar zaten veel aanhangers van de traditionele Romeinse religie bij die niet tevreden waren met de door Julianus doorgevoerde veranderingen binnen hun religie. Vooral de herinvoering van bloedoffers en de implementatie van het uit het neoplatonisme afkomstige gebruik van magie, leverde veel weerstand op. En vanuit de Christelijke gemeenschap leverden deze plannen ook veel weerstand op.⁴⁴ De Christelijke keizers voor Julianus hadden de meeste onderdelen van polytheïstische rituelen en festivals getolereerd. Enkel de bloedoffers waren al vanaf Constantijn afgeschaft.⁴⁵ Hij had zich hier als eerste keizer tegen uitgesproken en vanaf dat moment begon het een controversiële traditie te worden.⁴⁶ Hier verandering in brengen zou voor Julianus een grote opgave worden. Een grote militaire overwinning was misschien het middel om de critici van zijn gelijk te overtuigen. Dat hiervoor de keuze op Perzië viel is niet heel vreemd te noemen. Al sinds de verovering van het Oosten in de eerste eeuw na Christus was Perzië een constante bron van dreiging voor de Romeinen. Zeker na de machtsovername van de Sassaniden hadden de Romeinen het hier erg lastig. Constantius had de regio niet kunnen stabiliseren dus met een overwinning kon Julianus zijn Christelijke voorganger overtreffen en zijn religieuze programma stimuleren.⁴⁷ Dat hij hiermee de

⁴³ A.D. Lee, *Pagans & Christians in Late Antiquity* (New York 2000) 3.

⁴⁴ Averil, Cameron, *The Later Roman Empire AD 284-430* (Londen 1993) 95.

⁴⁵ Scott, Bradbury, 'Julian's Pagan Revival and the Decline of Blood Sacrifice' in: *Phoenix Vol 49* (Winter, 1995) 331.

⁴⁶ Jan den Boeft, 'Ammianus Marcellinus' Judgement of Julian's Piety' in: Alberdina Houtman, Albert de Jong en Magda Misset-van de Weg eds., *Empsychoi Logoi - Religious Innovations in Antiquity. Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst* (Leiden 2008) 70-71.

⁴⁷ Shaun Tougher, *Julian the Apostate* (Edinburgh 2008) 62-66.

prestigieuze *Persicus*-titel en bijbehorende triomftocht door Rome verkreeg moet voor Julianus een extra motivatie zijn geweest. Alle lof die hij hierdoor zou ontvangen kwam ten goede van zijn religieuze programma. Uit zijn eerdere militaire triomfen zal hij het zelfvertrouwen voor deze onderneming hebben gehaald. Julianus verwachtte waarschijnlijk een overwinning die uiteindelijk zou bijdragen aan een succesvolle uitkomst van zijn religieuze hervormingen. Een overwinning op de grootste rivaal van het Romeinse keizerrijk zou voor veel mensen het bewijs kunnen zijn dat Julianus door de goden uitverkoren was.

Een andere reden voor zijn religieuze beleid bespeur ik in de invulling van zijn hervormingen. In het vorige hoofdstuk werd beschreven hoe Julianus bepaalde elementen uit het Christendom kopieerde naar zijn eigen religie. Dit waren volgens hem belangrijke factoren waren voor het grote succes van het Christendom in het Romeinse Rijk. Een voorbeeld hiervan is de ondersteuning door Christelijke priesters aan armen en vreemden. Dit Christelijke element, en dan met name het ontbreken ervan in de traditionele Romeinse religie, had gelovigen volgens Julianus naar het Christendom gedreven.⁴⁸ Door dit element, en de al eerder beschreven veranderingen zoals de introductie van zijn nieuwe hogepriesters, in zijn hervormde religie te implementeren zou het aantrekkelijker moeten worden voor Christenen om zich te bekeren. Een combinatie van zowel de aantrekkelijke aspecten uit de traditionele Romeinse religie als uit het Christendom, en de nieuwe hervormde religie die hieruit voortkwam, moet in de gedachten van Julianus een grote kans van slagen hebben gehad. Al bleek zijn keuze voor de herintroductie van bloedoffers niet erg succesvol te zijn.

Een ander belangrijke indicatie om mee te nemen bij deze beschouwing is de religieuze situatie van het Romeinse Rijk ten tijde van Julianus. De precieze religieuze samenstelling van de bevolking is helaas niet meer na te gaan maar een aantal dingen zijn wel duidelijk. Bijvoorbeeld dat het grootste deel van de Christelijke populatie in het Oosten en Noord-Afrika gehuisvest was. In Syrië, Asia Minor en de grote Mediterrane steden bevonden zich de grootste Christelijke gemeenschappen. Antiochië is hier het bekendste voorbeeld van. In het Westen zou het nog ongeveer tot 1000 duren voordat het Christendom ook hier de overhand kreeg.⁴⁹ Onder Julianus moet de traditionele Romeinse religie hier dus nog dominant zijn geweest. Dit is ook terug te zien in zijn beleid. Afgaande op zijn brieven lag de focus van zijn religieuze hervormingen namelijk op de oostelijke provincies. Zowel de steden als bisschoppen die hij hierin aanschrijft waren hier gelegen en werkzaam. (Zie II tot VII in Appendix) Ondanks de grote Christelijke populatie bestonden er in het Oosten nog aanzienlijke polytheïstische gemeenschappen, zoals in Gaza⁵⁰ Dit in combinatie met het overwegend polytheïstische Westen moet Julianus het idee hebben gegeven dat zijn religieuze hervormingen een kans van slagen hadden. Al blijkt dus dat veel van deze gelovigen zijn hervormingen niet zagen zitten.

Als we dan kijken naar de primaire bronnen over de uitwerking van zijn beleid komt er een gemêleerd beeld naar voren. Op dit vlak zijn ze namelijk verre van eensgezind. In de brief aan Arsacius(III) geeft Julianus bijvoorbeeld aan dat zijn plannen goed vorderden maar dat het niet zo goed ging als hij wilde. Dit klinkt misschien tegenstrijdig maar het betekent waarschijnlijk dat hij zijn doelstellingen gaandeweg heeft moeten bijstellen. Oorspronkelijk had hij dus een bepaalde norm met betrekking tot het realiseren van zijn doelstellingen, toen deze te ambitieus bleek heeft hij de norm waarschijnlijk bijgesteld. Om uiteindelijk na een jaar als keizer deze brief te schrijven en tevreden te zijn met het verloop van zijn

⁴⁸ Jan den Boeft, 'Ammianus Marcellinus' Judgement of Julian's Piety' in: Alberdina Houtman, Albert de Jong en Magda Misset-van de Weg eds., *Empsychoi Logoi - Religious Innovations in Antiquity. Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst* (Leiden 2008) 70.

⁴⁹Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000* (Hoboken 2013) xvi-63.

⁵⁰Shaun Tougher, *Julian the Apostate* (Edinburgh 2008) 62.

hervormingen. Dit blijft natuurlijk allemaal speculatie. Er zijn ook studies die de openingszin van deze brief juist opvatten als het bewijs dat zijn hervormingen niet goed verliepen.⁵¹ Ik neig echter meer naar de eerstgenoemde visie omdat het restant van de brief hier ook meer op inhaakt. Ook wordt mij uit de brief niet helemaal duidelijk of hij hiermee doelt op het vorderen van de hervormingen in het gehele Romeinse Rijk of dat het enkel de regio Galatia betreft. Inhoudelijk gaat de brief namelijk hoofdzakelijk over dit gebied. Vrijwel alle studies naar Julianus met betrekking tot zijn religieuze beleid maken gebruik van deze bron en vooralsnog gaat niemand voor de laatste optie. Ik volg hen dus wat betreft dit vraagstuk.

Een andere bron waaruit het succesvol verlopen van zijn hervormingen blijkt komt van de hand van een van de grootste critici van Julianus. Gregorius van Nazianus zegt in zijn 'Oratie 4' namelijk dat zich tijdens het bewind van Julianus zeker Christenen bekeerden tot zijn hervormde religie. Hoeveel er zich precies bekeerden is niet duidelijk maar Gregorius zou het waarschijnlijk niet vermelden als het om een gering aantal ging. Het zullen er ook niet honderdduizenden geweest zijn want dan zouden er meer primaire bronnen zijn die dit bevestigen. Dat er Christenen waren die zich bekeerden is natuurlijk ook niet heel vreemd te noemen aangezien het door de geschiedenis heen veelvuldig voorkwam dat onderdanen de religie van hun leider overnamen. Onder Constantijn en zijn zonen gebeurde dit bijvoorbeeld ook.⁵² De vraag blijft natuurlijk hoe ver deze trend had doorgezet als Julianus niet zo vroeg was gestorven. Een lange heerschappij vergelijkbaar met keizers als Augustus, Hadrianus en Constantijn had een flinke stimulans kunnen betekenen voor het aantal bekeerlingen.

Daarentegen zijn er ook bronnen die dit positieve beeld tegenspreken. Vreemd genoeg komt een van de bekendste hiervan van Julianus zelf. De in 363 geschreven satire 'Misopogon' (XI) gaat over zijn periode in Antiochië, waar hij tussen 361 en 362 verbleef. De overwegend Christelijke bevolking had tijdens zijn verblijf in de stad zeer onwelwillend gereageerd op Julianus's pogingen hen mee te krijgen bij zijn religieuze rituelen. Ze schreven satirische verzen over hem en bleven weg van de tempels die hij heropende. Julianus reageerde hierop middels het schrijven van deze satire waarin hij zichzelf op de hak neemt maar ook de inwoners van Antiochië de les leest.⁵³ De meest treffende episode hieruit gaat over een ritueel dat Julianus wilde uitvoeren voor een jaarlijks offerfeest bij de tempel van Apollo gelegen in de buitenwijk Daphne. Bij zijn aankomst bleek echter dat enkel de priester en het offerdier waren komen opdagen. Het uitbundige offerfeest dat Julianus voor ogen had viel hiermee volledig in het water. De inwoners van Antiochië lieten op deze manier weten niet geïnteresseerd te zijn in de goden van Julianus.

De Byzantijnse kerkhistoricus Sozomenus beschrijft in zijn 'Church History' een vergelijkbaar scenario. Julianus was boos op de polytheïsten van de stad Caesarea omdat ze de Christenen niet hadden tegengehouden toen de laatst overgebleven tempel in de stad omgebouwd werd tot kerk. Hiervoor waren de tempels van Apollo en Jupiter verwoest. Julianus had van de polytheïsten verwacht dat ze, ondanks dat ze sterk in de minderheid waren, alles zouden doen om het verlies van de laatste tempel te voorkomen. Zelfs als ze hierbij hun leven zouden laten.⁵⁴ Net als in de vorige bron is dit een voorbeeld van een Romeinse stad die geen zin had mee te werken aan de hervormingen van Julianus. Zelfs de polytheïsten waren niet bereid te vechten voor zijn religie. Al is het maar de vraag in hoeverre je ze dit kwalijk kunt nemen. Ik vind het eerder een voorbeeld van de te hoge verwachtingen die Julianus had van zijn gelovigen. En deze hoge verwachtingen kwamen voort uit het al eerder genoemde grote zelfvertrouwen dat Julianus bezat. Door de grote successen die hij boekte, in het beginstadium van zijn weg naar het hoogste Romeinse

⁵¹Bowersock(1978), Bradbury(1995) en Bidez(1930) stellen dat zijn religieuze hervormingen niet goed verliepen.

⁵²Shaun Tougher, *Julian the Apostate* (Edinburgh 2008), 55.

⁵³Julianus, *The works of the emperor Julian vol 2*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1913) 418-419.

⁵⁴Shaun Tougher, *Julian the Apostate* (Edinburgh 2008) 61.

ambt, raakte hij overtuigd van zijn status als uitverkorene. Hij was van mening dat de religieuze situatie in het Romeinse Rijk van dat moment het nog toeliet om deze gewaagde hervormingen door te zetten. Dit beeld wordt tot op zekere hoogte ook bevestigd in de primaire bronnen. Zijn negatieve ervaringen in Antiochië en Caesarea doen hier wat mij betreft weinig aan af. Dit waren namelijk Christelijke bolwerken en plaatsen waar het verreweg het langst zou duren voor zijn beleid effect zou hebben. Hiertegenover staan de negatieve reacties van sommige polytheïsten op het herinvoeren van bloedoffers en magie. Julianus zal het vertrouwen voor zijn religieuze hervormingen waarschijnlijk dus ook uit de positieve uitwerking ervan hebben gehaald.

Conclusie

In dit onderzoek stond de vraag centraal waarom Julianus II dacht te kunnen slagen in zijn plan om de dominante positie van de traditionele Romeinse religie te herstellen, ten koste van het Christendom. Deze godsdienst had een steeds sterkere positie binnen het Romeinse Rijk verkregen en met het keizerschap van Constantijn de Grote kreeg ze ook vat op de Romeinse staat. Onder de Christelijke keizers na hem werd deze greep alleen maar sterker en de positie van de traditionele Romeinse religie kwam hierdoor langzaam in gevaar. Onder de voorganger van Julianus resulteerde dit uiteindelijk in repressieve maatregelen. Bij zijn aantreden wilden Julianus door middel van een hervormingsplan de traditionele Romeinse religie redden. Hij zag kansen in het feit dat er, vooral in het Westen, nog een basis bestond waarop hij deze hervormingen kon doorvoeren. Ook in het Oosten bestonden nog polytheïstische gemeenschappen. De hervormingen waren erop gestoeld om door middel van een combinatie van aantrekkelijke elementen uit het Christendom zoals naastenliefde, in combinatie met oude polytheïstische tradities zoals bloedoffers en daarnaast elementen uit het neoplatonisme, een religie te creëren die aantrekkelijker moest zijn voor Christenen dan de oude traditionele Romeinse religie was. Deze hervormingen moesten ervoor zorgen dat Christenen zich weer gingen bekeren. De hogepriesters die Julianus introduceerde speelden hierin een sleutelrol omdat een groot deel van hun nieuwe takenpakket uit het Christelijk geloof kwam. Het enorme zelfvertrouwen van Julianus kwam voort uit de grote successen die hij had tijdens zijn functie als Ceasar. Uit vele, door hem zelf gecreëerde primaire bronnen, blijkt dat hij ervan overtuigd was dat de goden hem hadden uitverkoren om de macht van hun religie in het Rijk te herstellen. Uit deze bronnen blijkt tevens dat zijn plannen tot op zekere hoogte effect hadden en dat er Christenen waren die zich bekeerden. Hij ondervond echter ook tegenstand van zowel de Christelijke gemeenschap als een deel van de polytheïsten die zijn vernieuwingen niet zagen zitten. Vooral het herinvoeren van bloedoffers werd hevig bekritiseerd. Uiteindelijk heeft zijn korte heerschappij ervoor gezorgd dat het nooit duidelijk zal worden in hoeverre hij geslaagd was in zijn hervormingen. Alles wat hij als keizer voor elkaar kreeg werd door zijn opvolgers verworpen en uit de geschiedenisboeken verwijderd. Zijn regeerperiode heeft dus ook nauwelijks effect gehad op de kerstening van het Romeinse Rijk. In tegendeel: zijn regeerperiode heeft de Christenen zelfs laten in zien dat ze dit nooit meer moesten laten gebeuren. Zo'n twintig jaar na zijn dood kwam het transformatieproces van de Romeinse staat dat in de eerste eeuw was ingezet tot een sluitstuk toen het Christendom de officiële Romeinse staatgodsdienst werd. Daarmee was de rol van Julianus's geliefde goden op staatsniveau definitief uitgespeeld. En uiteindelijk ook in de Romeinse samenleving. In tegenstelling tot Bidez en Bowersock denk ik dat de hervormingen van Julianus een goede kans van slagen hadden gehad als hij zoals bijvoorbeeld Constantijn een langere heerschappij had gekend. Ondanks sommige verkeerde keuzes voor achterhaalde tradities zoals bloedoffers en magie bestond een groot deel van zijn religieuze hervormingen uit goede ideeën die hem op de lange termijn veel

bekeerlingen had kunnen opleveren. Ook het feit dat hij zich focuste op het Oosten getuigde van tactisch inzicht. In zijn korte heerschappij was de succesvolle uitwerking van zijn beleid op sommige vlakken al te zien. Het geweld tussen verschillende Christelijke stromingen laaide weer op en er waren Christenen die zich bekeerden. Dit was waarschijnlijk nog beter verlopen als hij zijn hervormingen meer had aangepast aan de waarden van zijn tijd.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

- Julianus., *The works of the emperor Julian vol 2*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1913).
- Julianus., *The works of the emperor Julian vol 3*, vert. Wilmer Cave Wright (Cambridge 1923).
- Pharr, Clyde., *The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions: A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography* (Princeton, 1952).

Secundaire bronnen

- Athanassiadi, P., *Julian: An Intellectual Biography* (Londen 1992).
- Bidez, J., *La Vie de l'empereur Julien* (Parijs 1930).
- Boeft, Den J, 'Ammianus Marcellinus' Judgement of Julian's Piety' in: Alberdina Houtman, Albert de Jong en Magda Misset-van de Weg eds., *Empsychoi Logoi - Religious Innovations in Antiquity. Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst* (Leiden 2008) 65-79.
- Bowersock, G.W., *Julian the Apostate* (Londen 1978).
- Bradbury, Scott., 'Julian's Pagan Revival and the Decline of Blood Sacrifice' in: *Phoenix Vol 49* (Winter, 1995) 331-356.
- Brown, Peter., *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000* (Hoboken 2013).
- Cameron, Averil., *The Later Roman Empire AD 284-430* (Londen 1993).
- Elm, Susanne, 'sons of Hellenism, fathers of the church : Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome' in: *Transformation of the Classical Heritage 49* (Berkeley 2012).
- Haan de, N en S. Mols eds., *Cultuurgeschiedenis van de Oudheid* (Zwolle 2011).
- Lee, A.D., *From Rome to Byzantium AD 363 to 565: The Transformation of Ancient Rome* (Edinburgh 2013).
- Lee, A.D., *Pagans & Christians in late antiquity* (Londen, 2000).
- Nicholson, O., 'The pagan churches of maximinus Daia and Julian the apostate', *Journal of Ecclesiastical History* 45 (Cambridge 1994) 1-10.
- Rousseau, Philip., *The Early Christian Centuries* (Londen 2002).
- Smith, Rowland., *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate* (Londen 1995).
- Teitler, H.C., *The Last Pagan Emperor; Julian the Apostate and the War against Christianity* (Oxford 2017).
- Tougher, Shaun., *Julian the Apostate* (Edinburgh 2007).
- Watts, E.J., *The Final Pagan Generation* (Berkeley 2015).

Afbeeldingen

1. [https://en.wikipedia.org/wiki/Julian_\(emperor\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Julian_(emperor))
2. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tetrarchy_map3.jpg

Appendix

Hier staan alle primaire bronnen die bij dit onderzoek zijn gebruikt. De meeste zijn in hun totaliteit opgenomen. Dit geldt niet voor de Misopogon en Oratie 7. Deze teksten waren namelijk veel te lang. Om die reden zijn dus enkel de relevante onderdelen hieruit opgenomen in de Appendix. De gebruikte pagina's staan achter de titel vermeldt. De brieven en decreten zijn wel volledig overgenomen. De bronnen zijn gesorteerd op basis van de sortering uit het werk van herkomst. De decreten uit de Codex Theodosianus staan bijvoorbeeld op volgorde van hoofdstukken en de brieven op basis van de nummering die Wright in zijn vertaling hanteert. De dikgedrukte letters of Romeinse cijfers aan het begin van elke bron corresponderen met die in de tekst. Op die manier kan de lezer de volledige inhoud van de bron waar in de tekst naar wordt gerefereerd eenvoudig in de Appendix terugvinden. Ondanks dat ik de namen van de bronnen naar het Nederlands heb vertaald is de inhoud in het Engels. Dit uit gemak maar ook om de originele vertaling in ere te houden. De citaten in de tekst zijn om die reden ook in het Engels overgenomen.

Codex Theodosianus

A:12.1.50 Emperor Julian Augustus to Secundus, Praetorian Prefect. (After other matters.) Decurions who evade their compulsory public services on the ground that they are Christians shall be recalled.

1. The municipal councils shall be exempt from the tax payable in gold and silver which is levied upon tradesmen, unless perchance it should appear that a decurion is engaged in merchandising to any extent. Thus the senates of the municipalities shall be exempt from the arrears of such burdens, as we have already said.

2. Since it has been reported also that certain decurions have fled for protection to the homes of powerful men, to prevent such shameful refuge We have decreed a fine, so that if any persons should flee for protection to the home of a powerful man, they shall pay one solidus for each head, and those who receive them shall pay the same amount as a fine. For if a slave should receive such decurions without the knowledge of his master, he shall suffer capital punishment, and if a freeborn man should do this against the will of his patron, he shall be deported. Posted on the third day before the ides of March at Constantinople in the year of the consulship of Mamertinus and Nevitta.- March 13, 362.

B:13.3.5.The same Augustus. Masters of studies and teachers must excel first in character, then in eloquence. But since I cannot be present in person in all the municipalities, I command that if any man should wish to teach, he shall not leap forth suddenly and rashly to this task, but he shall be approved by the judgment of the municipal senate and shall obtain the decree of the decurions with the consent and agreement of the best citizens. For this decree shall be referred to Me for consideration, in order that such teachers may enter upon their pursuits in the municipalities with a certain higher honor because of Our judgment. Given on the fifteenth day before the kalends of July.-June 17. Received on the fourth day before the kalends of August at Spoleto in the year of the consulship of Mamertinus and Nevitta.-July 29, 362

C:16.10.2 Emperor Constantius Augustus to Madalianus, Vice Praetorian Prefect. Superstition shall cease; the madness of sacrifices shall be abolished. For if any man in violation of the law of the sainted Emperor, Our father, and in violation of this command of Our Clemency, should dare to perform sacrifices, he shall suffer the infliction of a suitable

punishment and the effect of an immediate sentence. Received in the year of the consulship of Marcellinus and Probinus.-341.

D:16.10.3 The same Augustuses to Catullinus, Prefect of the City. Although all superstitions must be completely eradicated, nevertheless, it is Our will that the buildings of the temples situated outside the walls shall remain untouched and uninjured. For since certain plays or spectacles of the circus or contests derive, their origin from some of these temples, such structures shall not be torn down, since from them is provided the regular performance of long established amusements for the Roman people. Given on the kalends of November in the year of the fourth consulship of Constantius Augustus and the third consulship of Constans Augustus.-November 1, 346; 342.8

E:16.10.4 The same Augustuses to Taurus, Praetorian Prefect. It is Our pleasure that the temples shall be immediately closed in all places and in all cities, and access to them forbidden, so as to deny to all abandoned men the opportunity to commit sin. It is also Our will that all men shall abstain from sacrifices. But if perchance any man should perpetrate any such criminality, he shall be struck down with the avenging sword. We also decree that the property of a man thus executed shall be vindicated to the fisc. The governorso of the provinces shall be similarly punished if they should neglect to avenge such crimes. Given on the kalends of December in the year of the fourth consulship of Constantius Augustus and the third consulship of Constans Augustus.-December 1, 346; 354; 356.

Brieven

I - Brief 19 – ‘Aan een priester’

I should never have favoured Pegasus unhesitatingly if I had not had clear proofs that even in former days, when he had the title of Bishop of the Galilaeans, he was wise enough to revere and honour the gods. This I do not report to you on hearsay from men whose words are always adapted to their personal dislikes and friendships, for much current gossip of this sort about him has reached me, and the gods know that I once thought I ought to detest him above all other depraved persons. But when I was summoned to his headquarters by Constantius of blessed memory I was travelling by this route, and after rising at early dawn I came from Troas to Ilios about the middle of the morning. Pegasus came to meet me, as I wished to explore the city, ó-this was my excuse for visiting the temples, óand he was my guide and showed me all the sights. So now let me tell you what he did and said, and from it one may guess that he was not lacking in right sentiments towards the gods.

Hector has a hero's shrine there and his bronze statue stands in a tiny little temple. Opposite this they have set up a figure of the great Achilles in the unroofed court. If you have seen the spot you will certainly recognise my description of it. You can learn from the guides the story that accounts for the fact that great Achilles was set up opposite to him and takes up the whole of the unroofed court. Now I found that the altars were still alight, I might almost say still blazing, and that the statue of Hector had been anointed till it shone. So I looked at Pegasus and said: "What does this mean? Do the people of Ilios offer sacrifices?" This was to test him cautiously to find out his own views. He replied: "Is it not natural that they should worship a brave man who was their own citizen, just as we worship the martyrs?" Now the analogy was far from sound; but his point of view and intentions were those of a man of culture, if you consider the times in which we then lived. Observe what followed. "Let us go," said he, "to the shrine of Athene of Ilios." Thereupon with the greatest eagerness he led me there and opened the temple, and as though he were producing evidence he showed me all the statues in perfect preservation, nor did he behave at all as those impious men do usually, I mean when they make the sign on their impious foreheads, nor did he hiss to himself as

they do. For these two things are the quintessence of their theology, to hiss at demons and make the sign of the cross on their foreheads.

These are the two things that I promised to tell you. But a third occurs to me which I think I must not fail to mention. This same Pegasus went with me to the temple of Achilles as well and showed me the tomb in good repair; yet I had been informed that this also had been pulled to pieces by him. But he approached it with great reverence; I saw this with my own eyes. And I have heard from those who are now his enemies that he also used to offer prayers to Helios and worship him in secret. Would you not have accepted me as a witness even if I had been merely a private citizen? Of each man's attitude towards the gods who could be more trustworthy witnesses than the gods themselves? Should I have appointed Pegasus a priest if I had any evidence of impiety towards the gods on his part? And if in those past days, whether because he was ambitious for power, or, as he has often asserted to me, he clad himself in those rags in order to save the temples of the gods, and only pretended to be irreligious so far as the name of the thing went—indeed it is clear that he never injured any temple anywhere except for what amounted to a few stones, and that was as a blind, that he might be able to save the rest—well then we are taking this into account and are we not ashamed to behave to him as Aphobius did, and as the Galilaeans all pray to see him treated? If you care at all for my wishes you will honour not him only but any others who are converted, in order that they may the more readily heed me when I summon them to good works, and those others may have less cause to rejoice. But if we drive away those who come to us of their own free will, no one will be ready to heed when we summon.

II – Brief 20 – ‘Aan de hogepriester Theodorus’

I have written you a more familiar sort of letter than to the others, because you, I believe, have more friendly feelings than others towards me. For it means much that we had the same guide, and I am sure you remember him. A long time ago, when I was still living in the west, I learned that he had the highest regard for you, and for that reason I counted you my friend, and yet because of their excessive caution, I have usually thought these words well said,

"For I never met or saw him",

and well said is "Before we love we must know, and before we can know we must test by experience." But it seems that after all a certain other saying has most weight with me, namely, "The Master has spoken." That is why I thought even then that I ought to count you among my friends, and now I entrust to you a task that is dear to my heart, while to all men everywhere it is of the greatest benefit. And if, as I have the right to expect, you administer the office well, be assured that you will rejoice me greatly now and give me still greater good hope for the future life. For I certainly am not one of those who believe that the soul perishes before the body or along with it, nor do I believe any human being but only the gods; since it is likely that they alone have the most perfect knowledge of these matters, if indeed we ought to use the word "likely" of what is inevitably true; since it is fitting for men to conjecture about such matters, but the gods must have complete knowledge.

What then is this office which I say I now entrust to you? It is the government of all the temples in Asia, with power to appoint the priests in every city and to assign to each what is fitting. Now the qualities that befit one in this high office are, in the first place, fairness, and next, goodness and benevolence towards those who deserve to be treated thus. For any priest who behaves unjustly to his fellow men and impiously towards the gods, or is overbearing to all, must either be admonished with plain speaking or chastised with great

severity. As for the regulations which I must make more complete for the guidance of priests in general, you as well as the others will soon learn them from me, but meanwhile I wish to make a few suggestions to you. You have good reason to obey me in such matters. Indeed in such a case I very seldom act offhand, as all the gods know, and no one could be more circumspect; and I avoid innovations in all things, so to speak, but more peculiarly in what concerns the gods. For I hold that we ought to observe the laws that we have inherited from our forefathers, since it is evident that the gods gave them to us. For they would not be as perfect as they are if they had been derived from mere men. Now since it has come to pass that they have been neglected and corrupted, and wealth and luxury have become supreme, I think that I ought to consider them carefully as though from their cradle. Therefore, when I saw that there is among us great indifference about the gods and that all reverence for the heavenly powers has been driven out by impure and vulgar luxury, I always secretly lamented this state of things. For I saw that those whose minds were turned to the doctrines of the Jewish religion are so ardent in their belief that they would choose to die for it, and to endure utter want and starvation rather than taste pork or any animal that has been strangled or had the life squeezed out of it; whereas we are in such a state of apathy about religious matters that we have forgotten the customs of our forefathers, and therefore we actually do not know whether any such rule has ever been prescribed. But these Jews are in part god-fearing, seeing that they revere a god who is truly most powerful and most good and governs this world of sense, and, as I well know, is worshipped by us also under other names. They act as is right and seemly, in my opinion, if they do not transgress the laws; but in this one thing they err in that, while reserving their deepest devotion for their own god, they do not conciliate the other gods also; but the other gods they think have been allotted to us Gentiles only, to such a pitch of folly have they been brought by their barbaric conceit. But those who belong to the impious sect of the Galilaeans, as if some disease . . .

III - Brief 22 – ‘Aan Arsacius, Hogepriester van Galatia’

The Hellenic religion does not yet prosper as I desire, and it is the fault of those who profess it; for the worship of the gods is on a splendid and magnificent scale, surpassing every prayer and every hope. May Adrasteia pardon my words, for indeed no one, a little while ago, would have ventured even to pray for a change of such a sort or so complete within so short a time. Why, then, do we think that this is enough, why do we not observe that it is their benevolence to strangers, their care for the graves of the dead and the pretended holiness of their lives that have done most to increase atheism? I believe that we ought really and truly to practise every one of these virtues. And it is not enough for you alone to practise them, but so must all the priests in Galatia, without exception. Either shame or persuade them into righteousness or else remove them from their priestly office, if they do not, together with their wives, children and servants, attend the worship of the gods but allow their servants or sons or wives to show impiety towards the gods and honour atheism more than piety. In the second place, admonish them that no priest may enter a theatre or drink in a tavern or control any craft or trade that is base and not respectable. Honour those who obey you, but those who disobey, expel from office. In every city establish frequent hostels in order that strangers may profit by our benevolence; I do not mean for our own people only, but for others also who are in need of money. I have but now made a plan by which you may be well provided for this; for I have given directions that 30,000 modii of corn shall be assigned every year for the whole of Galatia, and 60,000 pints of wine. I order that one-fifth of this be used for the poor who serve the priests, and the remainder be distributed by us to strangers and beggars. For it is disgraceful that, when no Jew ever has to beg, and the impious Galilaeans support not only their own poor but ours as well, all men see that our people lack aid from us. Teach those of the Hellenic faith to contribute to public service of this sort, and the Hellenic

villages to offer their first fruits to the gods; and accustom those who love the Hellenic religion to these good works by teaching them that this was our practice of old. At any rate Homer makes Eumaeus say: "Stranger, it is not lawful for me, not even though a baser man than you should come, to dishonour a stranger. For from Zeus come all strangers and beggars. And a gift, though small, is precious." Then let us not, by allowing others to outdo us in good works, disgrace by such remissness, or rather, utterly abandon, the reverence due to the gods. If I hear that you are carrying out these orders I shall be filled with joy.

As for the government officials, do not interview them often at their homes, but write to them frequently. And when they enter the city no priest must go to meet them, but only meet them within the vestibule when they visit the temples of the gods. Let no soldier march before them into the temple, but any who will may follow them; for the moment that one of them passes over the threshold of the sacred precinct he becomes a private citizen. For you yourself, as you are aware, have authority over what is within, since this is the bidding of the divine ordinance. Those who obey it are in very truth god-fearing, while those who oppose it with arrogance are vainglorious and empty-headed.

I am ready to assist Pessinus if her people succeed in winning the favour of the Mother of the Gods. But, if they neglect her, they are not only not free from blame, but, not to speak harshly, let them beware of reaping my enmity also. "For it is not lawful for me to cherish or to pity men who are the enemies of the immortal gods." Therefore persuade them, if they claim my patronage, that the whole community must become suppliants of the Mother of the Gods.

IV – Brief 36 – ‘Rescript op Christelijke leraren’

I hold that a proper education results, not in laboriously acquired symmetry of phrases and language, but in a healthy condition of mind, I mean a mind that has understanding and true opinions about things good and evil, honourable and base. Therefore, when a man thinks one thing and teaches his pupils another, in my opinion he fails to educate exactly in proportion as he fails to be an honest man. And if the divergence between a man's convictions and his utterances is merely in trivial matters, that can be tolerated somehow, though it is wrong. But if in matters of the greatest importance a man has certain opinions and teaches the contrary, what is that but the conduct of hucksters, and not honest but thoroughly dissolute men in that they praise most highly the things that they believe to be most worthless, thus cheating and enticing by their praises those to whom they desire to transfer their worthless wares. Now all who profess to teach anything whatever ought to be men of upright character, and ought not to harbour in their souls opinions irreconcilable with what they publicly profess; and, above all, I believe it is necessary that those who associate with the young and teach them rhetoric should be of that upright character; for they expound the writings of the ancients, whether they be rhetoricians or grammarians, and still more if they are sophists. For these claim to teach, in addition to other things, not only the use of words, but morals also, and they assert that political philosophy is their peculiar field. Let us leave aside, for the moment, the question whether this is true or not. But while I applaud them for aspiring to such high pretensions, I should applaud them still more if they did not utter falsehoods and convict themselves of thinking one thing and teaching their pupils another. What! Was it not the gods who revealed all their learning to Homer, Hesiod, Demosthenes, Herodotus, Thucydides, Isocrates and Lysias? Did not these men think that they were consecrated, some to Hermes, others to the Muses? I think it is absurd that men who expound the works of these writers should dishonour the gods whom they used to honour. Yet, though I think this absurd, I do not say that they ought to change their opinions

and then instruct the young. But I give them this choice; either not to teach what they do not think admirable, or, if they wish to teach, let them first really persuade their pupils that neither Homer nor Hesiod nor any of these writers whom they expound and have declared to be guilty of impiety, folly and error in regard to the gods, is such as they declare. For since they make a livelihood and receive pay from the works of those writers, they thereby confess that they are most shamefully greedy of gain, and that, for the sake of a few drachmae, they would put up with anything. It is true that, until now, there were many excuses for not attending the temples, and the terror that threatened on all sides absolved men for concealing the truest beliefs about the gods. But since the gods have granted us liberty, it seems to me absurd that men should teach what they do not believe to be sound. But if they believe that those whose interpreters they are and for whom they sit, so to speak, in the seat of the prophets, were wise men, let them be the first to emulate their piety towards the gods. If, however, they think that those writers were in error with respect to the most honoured gods, then let them betake themselves to the churches of the Galilaeans to expound Matthew and Luke, since you Galilaeans are obeying them when you ordain that men shall refrain from temple-worship. For my part, I wish that your ears and your tongues might be "born anew," as you would say, as regards these things in which may I ever have part, and all who think and act as is pleasing to me.

For religious and secular teachers let there be a general ordinance to this effect: Any youth who wishes to attend the schools is not excluded; nor indeed would it be reasonable to shut out from the best way boys who are still too ignorant to know which way to turn, and to overawe them into being led against their will to the beliefs of their ancestors. Though indeed it might be proper to cure these, even against their will, as one cures the insane, except that we concede indulgence to all for this sort of disease. For we ought, I think, to teach, but not punish, the demented.

V - Brief 37 – ‘Aan Atarbius’

I affirm by the gods that I do not wish the Galilaeans to be either put to death or unjustly beaten, or to suffer any other injury; but nevertheless I do assert absolutely that the god-fearing must be preferred to them. For through the folly of the Galilaeans almost everything has been overturned, whereas through the grace of the gods are we all preserved. Wherefore we ought to honour the gods and the god-fearing, both men and cities.

VI – Brief 40 – ‘Aan Hecebolius’

I have behaved to all the Galilaeans with such kindness and benevolence that none of them has suffered violence anywhere or been dragged into a temple or threatened into anything else of the sort against his own will. But the followers of the Arian church, in the insolence bred by their wealth, have attacked the followers of Valentine and have committed in Edessa such rash acts as could never occur in a well-ordered city. Therefore, since by their most admirable law they are bidden to sell all they have and give to the poor that so they may attain more easily to the kingdom of the skies, in order to aid those persons in that effort, I have ordered that all their funds, namely, that belong to the church of the people of Edessa, are to be taken over that they may be given to the soldiers, and that its property be confiscated to my private purse. This is in order that poverty may teach them to behave properly and that they may not be deprived of that heavenly kingdom for which they still hope. And I publicly command you citizens of Edessa to abstain from all feuds and rivalries, else will you provoke even my benevolence against yourselves, and being sentenced to the sword and to exile and to fire pay the penalty for disturbing the good order of the

commonwealth.

VII – Brief 41 – ‘Aan de inwoners van Bostra’

I thought that the leaders of the Galilaeans would be more grateful to me than to my predecessor in the administration of the Empire. For in his reign it happened to the majority of them to be sent into exile, prosecuted, and cast into prison, and moreover, many whole communities of those who are called "heretics" were actually butchered, as at Samosata and Cyzicus, in Paphlagonia, Bithynia, and Galatia, and among many other tribes also villages were sacked and completely devastated; whereas, during my reign, the contrary has happened. For those who had been exiled have had their exile remitted, and those whose property was confiscated have, by a law of mine received permission to recover all their possessions. Yet they have reached such a pitch of raving madness and folly that they are exasperated because they are not allowed to behave like tyrants or to persist in the conduct in which they at one time indulged against one another, and afterwards carried on towards us who revered the gods. They therefore leave no stone unturned, and have the audacity to incite the populace to disorder and revolt, whereby they both act with impiety towards the gods and disobey my edicts, humane though these are. At least I do not allow a single one of them to be dragged against his will to worship at the altars; nay, I proclaim in so many words that, if any man of his own free will choose to take part in our lustral rites and libations, he ought first of all to offer sacrifices of purification and supplicate the gods that avert evil. So far am I from ever having wished or intended that anyone of those sacrilegious men should partake in the sacrifices that we most revere, until he has purified his soul by supplications to the gods, and his body by the purifications that are customary.

It is, at any rate, evident that the populace who have been led into error by those who are called "clerics," are in revolt because this license has been taken from them. For those who have till now behaved like tyrants are not content that they are not punished for their former crimes, but, longing for the power they had before, because they are no longer allowed to sit as judges and draw up wills and appropriate the inheritances of other men and assign everything to themselves, they pull every string of disorder, and, as the proverb says, lead fire through a pipe to fire, and dare to add even greater crimes to their former wickedness by leading on the populace to disunion. Therefore I have decided to proclaim to all communities of citizens, by means of this edict, and to make known to all, that they must not join in the feuds of the clerics or be induced by them to take stones in their hands or disobey those in authority; but they may hold meetings for as long as they please and may offer on their own behalf the prayers to which they are accustomed; that, on the other hand, if the clerics try to induce them to take sides on their behalf in quarrels, they must no longer consent to do so, if they would escape punishment.

I have been led to make this proclamation to the city of Bostra in particular, because their bishop Titus and the clerics, in the reports that they have issued, have made accusations against their own adherents, giving the impression that, when the populace were on the point of breaking the peace, they themselves admonished them not to cause sedition. Indeed, I have subjoined to this my decree the very words which he dared to write in his report: "Although the Christians are a match for the Hellenes in numbers, they are restrained by our admonition that no one disturb the peace in any place." For these are the very words of the bishop about you. You see how he says that your good behaviour was not of your own choice, since, as he at any rate alleged, you were restrained against your will by his admonitions! Therefore, of your own free will, seize your accuser and expel him from the city,

but do you, the populace, live in agreement with one another, and let no man be quarrelsome or act unjustly. Neither let those of you who have strayed from the truth outrage those who worship the gods duly and justly, according to the beliefs that have been handed down to us from time immemorial; nor let those of you who worship the gods outrage or plunder the houses of those who have strayed rather from ignorance than of set purpose. It is by reason that we ought to persuade and instruct men, not by blows, or insults, or bodily violence. Wherefore, again and often I admonish those who are zealous for the true religion not to injure the communities of the Galilaeans or attack or insult them. Nay, we ought to pity rather than hate men who in matters of the greatest importance are in such evil case. (For in very truth the greatest of all blessings is reverence for the gods, as, on the other hand, irreverence is the greatest of all evils, It follows that those who have turned aside from the gods to corpses and relics pay this as their penalty.) Since we suffer in sympathy with those who are afflicted by disease, but rejoice with those who are being released and set free by the aid of the gods. Given at Antioch on the First of August.

VIII – Brief 57 – ‘Aan Arsaces, Satraap van Armenia’

Make haste, Arsacius, to meet the enemy's battle line and quicker than I tell you arm your right hand against the madness of the Persians. For my military preparations and my set purpose are for one of two things; either to pay the debt of nature within the Parthian frontier, after I have won the most glorious victories and inflicted on my foes the most terrible reverses, or to defeat them under the leadership of the gods and return to my native land as a conquering hero, after I have set up trophies of the enemy's defeat. Accordingly you must discard all sloth and cheating, and the Emperor Constantine of blessed memory, and the wealth of the nobles which was lavished in vain on you and on barbarians of your character by the most luxurious and extravagant Constantius, and now I warn you, take heed of me, Julian, supreme pontiff, Caesar, Augustus, the servant of the gods and of Ares, the destroyer of the Franks and barbarians, the liberator of the Gauls and of Italy. But if you form some other design, for I learn that you are a rascal and a coward in war and a boaster, as the present condition of affairs proves; indeed I have heard that you are secretly trying to conceal at your court a certain enemy of the public welfare, for the present I postpone this matter because of the fortune of war; for my alliance with the gods is enough to secure the destruction of the enemy. But if Destiny should also play some part in the decision, for the purpose of the gods is her opportunity, I will endure it fearlessly and like a brave man. Be assured that you will be an easy victim of the power of Persia when your hearth and home, your whole race and the kingdom of Armenia all blaze together. And the city of Nisibis also will share in your misfortune, for this the heavenly gods long since foretold to me.

IX – ‘Brief aan de senaat en het volk van Athene’

Many were the achievements of your forefathers of which you are still justly proud, even as they were of old; many were the trophies for victories raised by them, now for all Greece in common, now separately for Athens herself, in those days when she contended single-handed against all the rest of Greece as well as against the barbarian: but there was no achievement and no display of courage on your part so prodigious that other cities cannot in their turn rival it. For they too wrought some such deeds in alliance with you, and some on their own account. And that I may not by recalling these and then balancing them be thought either to pay more honour to one state than to another in the matters in which they are your rivals, or to praise less than they deserve those who proved inferior, in order to gain an advantage, after the manner of rhetoricians, I desire to bring forward on your behalf only this

fact to which I can discover nothing that can be set against it on the part of the other Greek states, and which has been assigned to you by ancient tradition. When the Lacedaemonians were in power you took that power away from them not by violence but by your reputation for justice; and it was your laws that nurtured Aristides the Just. Moreover, brilliant as were these proofs of your virtue, you confirmed them by still more brilliant actions. For to be reputed just might perhaps happen to any individual even though it were not true; and perhaps it would not be surprising that among many worthless citizens there should be found one virtuous man. For even among the Medes is not a certain Deioeces celebrated, and Abaris too among the Hyperboreans, and Anacharsis among the Scythians? And in their case the surprising thing was that, born as they were among nations who knew nothing of justice, they nevertheless prized justice, two of them sincerely, though the third only pretended to do so out of self-interest. But it would be hard to find a whole people and city enamoured of just deeds and just words except your own. And I wish to remind you of one out of very many such deeds done in your city. After the Persian war Themistocles was planning to introduce a resolution to set fire secretly to the naval arsenals of the Greeks, and then did not dare to propose it to the assembly; but he agreed to confide the secret to any one man whom the people should elect by vote; and the people chose Aristides to represent them. But he when he heard the scheme did not reveal what he had been told, but reported to the people that there could be nothing more profitable or more dishonest than that advice. Whereupon the city at once voted against it and rejected it, very nobly, by Zeus, and as it behoved men to do who are nurtured under the eyes of the most wise goddess.

Then if this was your conduct of old, and from that day to this there is kept alive some small spark as it were of the virtue of your ancestors, it is natural that you should pay attention not to the magnitude merely of any performance, nor whether a man has travelled over the earth with incredible speed and unwearied energy as though he had flown through the air; but that you should rather consider whether one has accomplished this feat by just means, and then if he seems to act with justice, you will perhaps all praise him both in public and private; but if he have slighted justice he will naturally be scorned by you. For there is nothing so closely akin to wisdom as justice. Therefore those who slight her you will justly expel as showing impiety towards the goddess who dwells among you. For this reason I wish to report my conduct to you, though indeed you know it well, in order that if there is anything you do not know—and it is likely that some things you do not, and those in fact which it is most important for all men to be aware of—it may become known to you and through you to the rest of the Greeks. Therefore let no one think that I am trifling and wasting words if I try to give some account of things that have happened as it were before the eyes of all men, not only long ago but also just lately. For I wish none to be ignorant of anything that concerns me, and naturally everyone cannot know every circumstance. First I will begin with my ancestors.

That on the father's side I am descended from the same stock as Constantius on his father's side is well known. Our fathers were brothers, sons of the same father. And close kinsmen as we were, how this most humane Emperor treated us! Six of my cousins and his, and my father who was his own uncle and also another uncle of both of us on the father's side, and my eldest brother, he put to death without a trial; and as for me and my other brother, he intended to put us to death but finally inflicted exile upon us; and from that exile he released me, but him he stripped of the title of Caesar just before he murdered him. But why should I "recount," as though from some tragedy, "all these unspeakable horrors?" For he has repented, I am told, and is stung by remorse; and he thinks that his unhappy state of childlessness is due to those deeds, and his ill success in the Persian war he also ascribes to that cause. This at least was the gossip of the court at the time and of those who were about the person of my brother Gallus of blessed memory, who is now for the first time so

styled. For after putting him to death in defiance of the laws he neither suffered him to share the tombs of his ancestors nor granted him a pious memory.

As I said, they kept telling us and tried to convince us that Constantius had acted thus, partly because he was deceived, and partly because he yielded to the violence and tumult of an undisciplined and mutinous army. This was the strain they kept up to soothe us when we had been imprisoned in a certain farm in Cappadocia; and they allowed no one to come near us after they had summoned him from exile in Tralles and had dragged me from the schools, though I was still a mere boy. How shall I describe the six years we spent there? For we lived as though on the estate of a stranger, and were watched as though we were in some Persian garrison, since no stranger came to see us and not one of our old friends was allowed to visit us; so that we lived shut off from every liberal study and from all free intercourse, in a glittering servitude, and sharing the exercises of our own slaves as though they were comrades. For no companion of our own age ever came near us or was allowed to do so.

From that place barely and by the help of the gods I was set free, and for a happier fate; but my brother was imprisoned at court and his fate was ill-starred above all men who have ever yet lived. And indeed whatever cruelty or harshness was revealed in his disposition was increased by his having been brought up among those mountains. It is therefore I think only just that the Emperor should bear the blame for this also, he who against our will allotted to us that sort of bringing-up. As for me, the gods by means of philosophy caused me to remain untouched by it and unharmed; but on my brother no one bestowed this boon. For when he had come straight from the country to the court, the moment that Constantius had invested him with the purple robe he at once began to be jealous of him, nor did he cease from that feeling until, not content with stripping him of the purple, he had destroyed him. Yet surely he deserved to live, even if he seemed unfit to govern. But someone may say that it was necessary to deprive him of life also. I admit it, only on condition that he had first been allowed to speak in his own defence as criminals are. For surely it is not the case that the law forbids one who has imprisoned bandits to put them to death, but says that it is right to destroy without a trial those who have been stripped of the honours that they possessed and have become mere individuals instead of rulers. For what if my brother had been able to expose those who were responsible for his errors? For there had been handed to him the letters of certain persons, and, by Heracles, what accusations against himself they contained! And in his resentment at these he gave way in most unkingly fashion to uncontrolled anger, but he had done nothing to deserve being deprived of life itself. What! Is not this a universal law among all Greeks and barbarians alike, that one should defend oneself against those who take the initiative in doing one a wrong? I admit that he did perhaps defend himself with too great cruelty; but on the whole not more cruelly than might have been expected. For we have heard it said before that an enemy may be expected to harm one in a fit of anger. But it was to gratify a eunuch, his chamberlain who was also his chief cook, that Constantius gave over to his most inveterate enemies his own cousin, the Caesar, his sister's husband, the father of his niece, the man whose own sister he had himself married in earlier days, and to whom he owed so many obligations connected with the gods of the family. As for me he reluctantly let me go, after dragging me hither and thither for seven whole months and keeping me under guard; so that had not some one of the gods desired that I should escape, and made the beautiful and virtuous Eusebia kindly disposed to me, I could not then have escaped from his hands myself. And yet I call the gods to witness that my brother had pursued his course of action without my having a sight of him even in a dream. For I was not with him, nor did I visit him or travel to his neighbourhood; and I used to write to him very seldom and on unimportant matters. Thinking therefore that I had escaped from that place, I set out for the house that had been my mother's. For of my father's estate nothing belonged to me, and I had acquired out of the great wealth that had naturally

belonged to my father not the smallest clod of earth, not a slave, not a house. For the admirable Constantius had inherited in my place the whole of my father's property, and to me, as I was saying, he granted not the least trifle of it; moreover, though he gave my brother a few things that had been his father's, he robbed him of the whole of his mother's estate.

Now his whole behaviour to me before he granted me that august title —though in fact what he did was to impose on me the most galling and irksome slavery—you have heard, if not every detail, still the greater part. As I was saying, I was on my way to my home and was barely getting away safely, beyond my hopes, when a certain sycophant turned up near Sirmium and fabricated the rumour against certain persons there that they were planning a revolt. You certainly know by hearsay Africanus and Marinus: nor can you fail to have heard of Felix and what was the fate of those men. And when Constantius was informed of the matter, and Dynamius another sycophant suddenly reported from Gaul that Silvanus was on the point of declaring himself his open enemy, in the utmost alarm and terror he forthwith sent to me, and first he bade me retire for a short time to Greece, then summoned me from there to the court again. He had never seen me before except once in Cappadocia and once in Italy, —an interview which Eusebia had secured by her exertions so that I might feel confidence about my personal safety. And yet I lived for six months in the same city as he did, and he had promised that he would see me again. But that execrable eunuch, his trusty chamberlain, unconsciously and involuntarily proved himself my benefactor. For he did not allow me to meet the Emperor often, nor perhaps did the latter desire it; still the eunuch was the chief reason. For what he dreaded was that if we had any intercourse with one another I might be taken into favour, and when my loyalty became evident I might be given some place of trust.

Now from the first moment of my arrival from Greece, Eusebia of blessed memory kept showing me the utmost kindness through the eunuchs of her household. And a little later when the Emperor returned—for the affair of Silvanus had been concluded—at last I was given access to the court, and, in the words of the proverb, Thessalian persuasion was applied to me. For when I firmly declined all intercourse with the palace, some of them, as though they had come together in a barber's shop, cut off my beard and dressed me in a military cloak and transformed me into a highly ridiculous soldier, as they thought at the time. For none of the decorations of those villains suited me. And I walked not like them, staring about me and strutting along, but gazing on the ground as I had been trained to do by the preceptor who brought me up. At the time, then, I inspired their ridicule, but a little later their suspicion, and then their jealousy was inflamed to the utmost.

But this I must not omit to tell here, how I submitted and how I consented to dwell under the same roof with those whom I knew to have ruined my whole family, and who, I suspected, would before long plot against myself also. But what floods of tears I shed and what laments I uttered when I was summoned, stretching out my hands to your Acropolis and imploring Athene to save her suppliant and not to abandon me, many of you who were eyewitnesses can attest, and the goddess herself, above all others, is my witness that I even begged for death at her hands there in Athens rather than my journey to the Emperor. That the goddess accordingly did not betray her suppliant or abandon him she proved by the event. For everywhere she was my guide, and on all sides she set a watch near me, bringing guardian angels from Helios and Selene.

What happened was somewhat as follows. When I came to Milan I resided in one of the suburbs. Thither Eusebia sent me on several occasions messages of good-will, and urged me to write to her without hesitation about anything that I desired. Accordingly I wrote her a letter, or rather a petition containing vows like these: "May you have children to succeed you; may God grant you this and that, if only you send me home as quickly as possible!" But I

suspected that it was not safe to send to the palace letters addressed to the Emperor's wife. Therefore I besought the gods to inform me at night whether I ought to send the letter to the Empress. And they warned me that if I sent it I should meet the most ignominious death. I call all the gods to witness that what I write here is true. For this reason, therefore, I forbore to send the letter. But from that night there kept occurring to me an argument which it is perhaps worth your while also to hear. "Now," I said to myself, "I am planning to oppose the gods, and I have imagined that I can devise wiser schemes for myself than those who know all things. And yet human wisdom, which looks only to the present moment, may be thankful if, with all its efforts, it succeed in avoiding mistakes even for a short space. That is why no man takes thought for things that are to happen thirty years hence, or for things that are already past, for the one is superfluous, the other impossible, but only for what lies near at hand and has already some beginnings and germs. But the wisdom of the gods sees very far, or rather, sees the whole, and therefore it directs aright and brings to pass what is best. For they are the causes of all that now is, and so likewise of all that is to be. Wherefore it is reasonable that they should have knowledge about the present." So far, then, it seemed to me that on this reasoning my second determination was wiser than my first. And viewing the matter in the light of justice, I immediately reflected: "Would you not be provoked if one of your own beasts were to deprive you of its services, or were even to run away when you called it, a horse, or sheep, or calf, as the case might be? And will you, who pretended to be a man, and not even a man of the common herd or from the dregs of the people, but one belonging to the superior and reasonable class, deprive the gods of your service, and not trust yourself to them to dispose of you as they please? Beware lest you not only fall into great folly, but also neglect your proper duties towards the gods. Where is your courage, and of what sort is it? A sorry thing it seems. At any rate, you are ready to cringe and flatter from fear of death, and yet it is in your power to lay all that aside and leave it to the gods to work their will, dividing with them the care of yourself, as Socrates, for instance, chose to do: and you might, while doing such things as best you can, commit the whole to their charge; seek to possess nothing, seize nothing, but accept simply what is vouchsafed to you by them." And this course I thought was not only safe but becoming to a reasonable man, since the response of the gods had suggested it. For to rush headlong into unseemly and foreseen danger while trying to avoid future plots seemed to me a topsy-turvy procedure. Accordingly I consented to yield. And immediately I was invested with the title and robe of Caesar. The slavery that ensued and the fear for my very life that hung over me every day, Heracles, how great it was, and how terrible! My doors locked, warders to guard them, the hands of my servants searched lest one of them should convey to me the most trifling letter from my friends, strange servants to wait on me! Only with difficulty was I able to bring with me to court four of my own domestics for my personal service, two of them mere boys and two older men, of whom only one knew of my attitude to the gods, and, as far as he was able, secretly joined me in their worship. I had entrusted with the care of my books, since he was the only one with me of many loyal comrades and friends, a certain physician who had been allowed to leave home with me because it was not known that he was my friend. And this state of things caused me such alarm and I was so apprehensive about it, that though many of my friends really wished to visit me, I very reluctantly refused them admittance; for though I was most anxious to see them, I shrank from bringing disaster upon them and myself at the same time. But this is somewhat foreign to my narrative. The following relates to the actual course of events.

Constantius gave me three hundred and sixty soldiers, and in the middle of the winter despatched me into Gaul, which was then in a state of great disorder; and I was sent not as commander of the garrisons there but rather as a subordinate of the generals there stationed. For letters had been sent them and express orders given that they were to watch

me as vigilantly as they did the enemy, for fear I should attempt to cause a revolt. And when all this had happened in the manner I have described, about the summer solstice he allowed me to join the army and to carry about with me his dress and image. And indeed he had both said and written that he was not giving the Gauls a king but one who should convey to them his image.

Now when, as you have heard, the first campaign was ended that year and great advantage gained, I returned to winter quarters, and there I was exposed to the utmost danger. For I was not even allowed to assemble the troops; this power was entrusted to another, while I was quartered apart with only a few soldiers, and then, since the neighbouring towns begged for my assistance, I assigned to them the greater part of the force that I had, and so I myself was left isolated. This then was the condition of affairs at that time. And when the commander-in-chief of the forces fell under the suspicions of Constantius and was deprived by him of his command and superseded, I in my turn was thought to be by no means capable or talented as a general, merely because I had shown myself mild and moderate. For I thought I ought not to fight against my yoke or interfere with the general in command except when in some very dangerous undertaking I saw either that something was being overlooked, or that something was being attempted that ought never to have been attempted at all. But after certain persons had treated me with disrespect on one or two occasions, I decided that for the future I ought to show my own self-respect by keeping silence, and henceforth I contented myself with parading the imperial robe and the image. For I thought that to these at any rate I had been given a right.

After that, Constantius, thinking that there would be some improvement, but not that so great a transformation would take place in the affairs of Gaul, handed over to me in the beginning of spring the command of all the forces. And when the grain was ripe I took the field; for a great number of Germans had settled themselves with impunity near the towns they had sacked in Gaul. Now the number of the towns whose walls had been dismantled was about forty-five, without counting citadels and smaller forts. And the barbarians then controlled on our side of the Rhine the whole country that extends from its sources to the Ocean. Moreover those who were settled nearest to us were as much as three hundred stades from the banks of the Rhine, and a district three times as wide as that had been left a desert by their raids; so that the Gauls could not even pasture their cattle there. Then too there were certain cities deserted by their inhabitants, near which the barbarians were not yet encamped. This then was the condition of Gaul when I took it over. I recovered the city of Agrippina on the Rhine which had been taken about ten months earlier, and also the neighbouring fort of Argentoratum, near the foot-hills of the Vosges mountains, and there I engaged the enemy not ingloriously. It may be that the fame of that battle has reached even your ears. There though the gods gave into my hands as prisoner of war the king of the enemy, I did not begrudge Constantius the glory of that success. And yet though I was not allowed to triumph for it, I had it in my power to slay my enemy, and moreover I could have led him through the whole of Gaul and exhibited him to the cities, and thus have luxuriated as it were in the misfortunes of Chnodomar. I thought it my duty to do none of these things, but sent him at once to Constantius who was returning from the country of the Quadi and the Sarmatians. So it came about that, though I had done all the fighting and he had only travelled in those parts and held friendly intercourse with the tribes who dwell on the borders of the Danube, it was not I but he who triumphed.

Then followed the second and third years of that campaign, and by that time all the barbarians had been driven out of Gaul, most of the towns had been recovered, and a whole fleet of many ships had arrived from Britain. I had collected a fleet of six hundred ships, four hundred of which I had had built in less than ten months, and I brought them all into the

Rhine, no slight achievement, on account of the neighbouring barbarians who kept attacking me. At least it seemed so impossible to Florentius that he had promised to pay the barbarians a fee of two thousand pounds weight of silver in return for a passage. Constantius when he learned this—for Florentius had informed him about the proposed payment—wrote to me to carry out the agreement, unless I thought it absolutely disgraceful. But how could it fail to be disgraceful when it seemed so even to Constantius, who was only too much in the habit of trying to conciliate the barbarians? However, no payment was made to them. Instead I marched against them, and since the gods protected me and were present to aid, I received the submission of part of the Salian tribe, and drove out the Chamavi and took many cattle and women and children. And I so terrified them all, and made them tremble at my approach that I immediately received hostages from them and secured a safe passage for my food supplies.

It would take too long to enumerate everything and to write down every detail of the task that I accomplished within four years. But to sum it all up: Three times, while I was still Caesar, I crossed the Rhine; twenty thousand persons who were held as captives on the further side of the Rhine I demanded and received back; in two battles and one siege I took captive ten thousand prisoners, and those not of unserviceable age but men in the prime of life; I sent to Constantius four levies of excellent infantry, three more of infantry not so good, and two very distinguished squadrons of cavalry. I have now with the help of the gods recovered all the towns, and by that time I had already recovered almost forty. I call Zeus and all the gods who protect cities and our race, to bear witness as to my behaviour towards Constantius and my loyalty to him, and that I behaved to him as I would have chosen that my own son should behave to me. I have paid him more honour than any Caesar has paid to any Emperor in the past. Indeed, to this very day he has no accusation to bring against me on that score, though I have been entirely frank in my dealings with him, but he invents absurd pretexts for his resentment. He says, "You have detained Lupicinus and three other men." And supposing I had even put them to death after they had openly plotted against me, he ought for the sake of keeping peace to have renounced his resentment at their fate. But I did those men not the least injury, and I detained them because they are by nature quarrelsome and mischief-makers. And though I am spending large sums of the public money on them, I have robbed them of none of their property. Observe how Constantius really lays down the law that I ought to proceed to extremities with such men! For by his anger on behalf of men who are not related to him at all, does he not rebuke and ridicule me for my folly in having served so faithfully the murderer of my father, my brothers, my cousins; the executioner as it were of his and my whole family and kindred? Consider too with what deference I have continued to treat him even since I became Emperor, as is shown in my letters.

And how I behaved to him before that you shall now learn. Since I was well aware that whenever mistakes were made I alone should incur the disgrace and danger, though most of the work was carried on by others, I first of all implored him, if he had made up his mind to that course and was altogether determined to proclaim me Caesar, to give me good and able men to assist me. He however at first gave me the vilest wretches. And when one, the most worthless of them, had very gladly accepted and no one of the others consented, he gave me with a bad grace an officer who was indeed excellent, Sallust, who on account of his virtue has at once fallen under his suspicion. And since I was not satisfied with such an arrangement and saw how his manner to them varied, for I observed that he trusted one of them too much and paid no attention at all to the other, I clasped his right hand and his knees and said: "I have no acquaintance with any of these men nor have had in the past. But I know them by report, and since you bid me I regard them as my comrades and friends and pay them as much respect as I would to old acquaintances. Nevertheless it is not just that my affairs should be entrusted to them or that their fortunes should be hazarded with mine.

What then is my petition? Give me some sort of written rules as to what I must avoid and what you entrust to me to perform. For it is clear that you will approve of him who obeys you and punish him who is disobedient, though indeed I am very sure that no one will disobey you."

Now I need not mention the innovations that Pentadius at once tried to introduce. But I kept opposing him in everything and for that reason he became my enemy. Then Constantius chose another and a second and a third and fashioned them for his purpose, I mean Paul and Gaudentius, those notorious sycophants; he hired them to attack me and then took measures to remove Sallust, because he was my friend, and to appoint Lucilianus immediately, as his successor. And a little later Florentius also became my enemy on account of his avarice which I used to oppose. These men persuaded Constantius, who was perhaps already somewhat irritated by jealousy of my successes, to remove me altogether from command of the troops. And he wrote letters full of insults directed against me and threatening ruin to the Gauls. For he gave orders for the withdrawal from Gaul of, I might almost say, the whole of the most efficient troops without exception, and assigned this commission to Lupicinus and Gintonius, while to me he wrote that I must oppose them in nothing.

And now in what terms shall I describe to you the work of the gods? It was my intention, as they will bear me witness, to divest myself of all imperial splendour and state and remain in peace, taking no part whatever in affairs. But I waited for Florentius and Lupicinus to arrive; for the former was at Vienne, the latter in Britain. Meanwhile there was great excitement among the civilians and the troops, and someone wrote an anonymous letter to the town near where I was, addressed to the Petulantes and the Celts—those were the names of the legions—full of invectives against Constantius and of lamentations about his betrayal of the Gauls. Moreover the author of the letter lamented bitterly the disgrace inflicted on myself. This letter when it arrived provoked all those who were most definitely on the side of Constantius to urge me in the strongest terms to send away the troops at once, before similar letters could be scattered broadcast among the rest of the legions. And indeed there was no one there belonging to the party supposed to be friendly to me, but only Nebridius, Pentadius, and Decentius, the latter of whom had been despatched for this very purpose by Constantius. And when I replied that we ought to wait still longer for Lupicinus and Florentius, no one listened to me, but they all declared that we ought to do the very opposite, unless I wished to add this further proof and evidence for the suspicions that were already entertained about me. And they added this argument: "If you send away the troops now it will be regarded as your measure, but when the others come Constantius will give them not you the credit and you will be held to blame." And so they persuaded or rather compelled me to write to him. For he alone may be said to be persuaded who has the power to refuse, but those who can use force have no need to persuade as well; then again where force is used there is no persuasion, but a man is the victim of necessity. Thereupon we discussed by which road, since there were two, the troops had better march. I preferred that they should take one of these, but they immediately compelled them to take the other, for fear that the other route if chosen should give rise to mutiny among the troops and cause some disturbance, and that then, when they had once begun to mutiny, they might throw all into confusion. Indeed such apprehension on their part seemed not altogether without grounds.

The legions arrived, and I, as was customary, went to meet them and exhorted them to continue their march. For one day they halted, and till that time I knew nothing whatever of what they had determined; I call to witness Zeus, Helios, Ares, Athene, and all the other gods that no such suspicion even entered my mind until that very evening. It was already late, when about sunset the news was brought to me, and suddenly the palace was surrounded

and they all began to shout aloud, while I was still considering what I ought to do and feeling by no means confident. My wife was still alive and it happened, that in order to rest alone, I had gone to the upper room near hers. Then from there through an opening in the wall I prayed to Zeus. And when the shouting grew still louder and all was in a tumult in the palace I entreated the god to give me a sign; and thereupon he showed me a sign and bade me yield and not oppose myself to the will of the army. Nevertheless even after these tokens had been vouchsafed to me I did not yield without reluctance, but resisted as long as I could, and would not accept either the salutation or the diadem. But since I could not singlehanded control so many, and moreover the gods, who willed that this should happen, spurred on the soldiers and gradually softened my resolution, somewhere about the third hour some soldier or other gave me the collar and I put it on my head and returned to the palace, as the gods know groaning in my heart. And yet surely it was my duty to feel confidence and to trust in the god after he had shown me the sign; but I was terribly ashamed and ready to sink into the earth at the thought of not seeming to obey Constantius faithfully to the last.

Now since there was the greatest consternation in the palace, the friends of Constantius thought they would seize the occasion to contrive a plot against me without delay, and they distributed money to the soldiers, expecting one of two things, either that they would cause dissension between me and the troops, or no doubt that the latter would attack me openly. But when a certain officer belonging to those who commanded my wife's escort perceived that this was being secretly contrived, he first reported it to me and then, when he saw that I paid no attention to him, he became frantic, and like one possessed he began to cry aloud before the people in the market-place, "Fellow soldiers, strangers, and citizens, do not abandon the Emperor!" Then the soldiers were inspired by a frenzy of rage and they all rushed to the palace under arms. And when they found me alive, in their delight, like men who meet friends whom they had not hoped to see again, they pressed round me on this side and on that, and embraced me and carried me on their shoulders. And it was a sight worth seeing, for they were like men seized with a divine frenzy. Then after they had surrounded me on all sides they demanded that I give up to them for punishment the friends of Constantius. What fierce opposition I had to fight down in my desire to save those persons is known to all the gods.

But further, how did I behave to Constantius after this? Even to this day I have not yet used in my letters to him the title which was bestowed on me by the gods, but I have always signed myself Caesar, and I have persuaded the soldiers to demand nothing more if only he would allow us to dwell peaceably in Gaul and would ratify what has been already done. All the legions with me sent letters to him praying that there might be harmony between us. But instead of this he let loose against us the barbarians, and among them proclaimed me his foe and paid them bribes so that the people of the Gauls might be laid waste; moreover he wrote to the forces in Italy and bade them be on their guard against any who should come from Gaul; and on the frontiers of Gaul in the cities near by he ordered to be got ready three million bushels of wheat which had been ground at Brigantia, and the same amount near the Cottian Alps, with the intention of marching to oppose me. These are not mere words but deeds that speak plain. In fact the letters that he wrote I obtained from the barbarians who brought them to me; and I seized the provisions that had been made ready, and the letters of Taurus. Besides, even now in his letters he addresses me as "Caesar" and declares that he will never make terms with me: but he sent one Epictetus, a bishop of Gaul, to offer a guarantee for my personal safety; and throughout his letters he keeps repeating that he will not take my life, but about my honour he says not a word. As for his oaths, for my part I think they should, as the proverb says, be written in ashes, so little do they inspire belief. But my honour I will not give up, partly out of regard for what is seemly and fitting, but also to secure

the safety of my friends. And I have not yet described the cruelty that he is practising over the whole earth.

These then were the events that persuaded me; this was the conduct I thought just. And first I imparted it to the gods who see and hear all things. Then when I had offered sacrifices for my departure, the omens were favourable on that very day on which I was about to announce to the troops that they were to march to this place; and since it was not only on behalf of my own safety but far more for the sake of the general welfare and the freedom of all men and in particular of the people of Gaul,—for twice already he had betrayed them to the enemy and had not even spared the tombs of their ancestors, he who is so anxious to conciliate strangers!—then, I say, I thought that I ought to add to my forces certain very powerful tribes and to obtain supplies of money, which I had a perfect right to coin, both gold and silver. Moreover if even now he would welcome a reconciliation with me I would keep to what I at present possess; but if he should decide to go to war and will in no wise relent from his earlier purpose, then I ought to do and to suffer whatever is the will of the gods; seeing that it would be more disgraceful to show myself his inferior through failure of courage or lack of intelligence than in mere numbers. For if he now defeats me by force of numbers that will not be his doing, but will be due to the larger army that he has at his command. If on the other hand he had surprised me loitering in Gaul and clinging to bare life and, while I tried to avoid the danger, had attacked me on all sides, in the rear and on the flanks by means of the barbarians, and in front by his own legions, I should I believe have had to face complete ruin, and moreover the disgrace of such conduct is greater than any punishment—at least in the sight of the wise.

These then are the views, men of Athens, which I have communicated to my fellow soldiers and which I am now writing to the whole body of the citizens throughout all Greece. May the gods who decide all things vouchsafe me to the end the assistance which they have promised, and may they grant to Athens all possible favours at my hands! May she always have such Emperors as will honour her and love her above and beyond all other cities!

Oraties

X - Oratie 7: 'Aan de Cynicus Heraclius'(p137-149)

A certain rich man had numerous flocks of sheep and herds of cattle and “ranging flocks of goats” and many times ten thousand mares “grazed his marsh-meadows.” Many shepherds too he had, both slaves and hired freedmen, neatherds and goatherds and grooms for his horses, and many estates withal. Now much of all this his father had bequeathed to him, but he had himself acquired many times more, being eager to enrich himself whether justly or unjustly; for little did he care for the gods. Several wives he had, and sons and daughters by them, among whom he divided his wealth before he died. But he did not teach them how to manage it, or how to acquire more if it should fail, or how to preserve what they had. For in his ignorance he thought that their mere numbers would suffice, nor had he himself any real knowledge of that sort of art, since he had not acquired his wealth on any rational principle but rather by use and wont, like quack doctors who try to cure their patients by relying on their experience only, so that many diseases escape them altogether. Accordingly since he thought that a number of sons would suffice to preserve his wealth, he took no thought how to make them virtuous. But this very thing proved to be the beginning of their iniquitous behaviour to one another. For every one of them desired to be as wealthy as his father and to possess the whole for himself alone, and so attacked the brother that was his neighbour. Now for a time they continued to behave thus. And their relatives also shared in the folly and ignorance of those sons, since

they themselves had had no better education. Then ensued a general slaughter, and heaven brought the tragic curse to fulfilment. For "by the edge of the sword they divided their patrimony" and everything was thrown into confusion. The sons demolished the ancestral temples which their father before them had despised and had stripped of the votive offerings that had been dedicated by many worshippers, but not least by his own ancestors. And besides demolishing the temples they erected sepulchres both on new sites and on the old sites of the temples, as though impelled by fate or by an unconscious presentiment that they would ere long need many such sepulchres, seeing that they so neglected the gods.

Now when all was in confusion, and many marriages that were no marriages were being concluded, and the laws of god and man alike had been profaned, Zeus was moved with compassion and addressing himself to Helios he said: "O my son, divine offspring more ancient than heaven and earth, art thou still minded to resent the insolence of that arrogant and audacious mortal, who by forsaking thee brought so many calamities on himself and his race? Thinkest thou that, though thou dost not show thine anger and resentment against him nor whet thine arrows against his children, thou art any less the author of his destruction in that thou dost abandon his house to desolation? Nay," said Zeus, "let us summon the Fates and enquire whether any assistance may be given the man." Forthwith the Fates obeyed the call of Zeus. But Helios who was as though absorbed in thought and inward debate yet gave constant heed and fixed his eyes on Zeus. Then spoke the eldest of the Fates: "O our father, Piety and Justice both restrain us. Therefore it is thine to prevail on them also, since thou hast ordered us to be subservient to them." And Zeus made answer, "Truly they are my daughters, and it is meet that I question them. What then have ye to say, ye venerable goddesses?" "Nay, father," they replied, "that is as thou thyself dost ordain. But be careful lest this wicked zeal for impious deeds prevail universally among men." "I will myself look to both these matters," Zeus replied. Then the Fates approached and spun all as their father willed.

Next Zeus thus addressed Helios: "Thou seest yonder thine own child." (Now this was a certain kinsman of those brothers who had been cast aside and was despised though he was that rich man's nephew and the cousin of his heirs.) "This child," said Zeus, "is thine own offspring. Swear then by my sceptre and thine that thou wilt care especially for him and cure him of this malady. For thou seest how he is as it were infected with smoke and filth and darkness and there is danger that the spark of fire which thou didst implant in him will be quenched, unless thou clothe thyself with might. Take care of him therefore and rear him. For I and the Fates yield thee this task." When King Helios heard this he was glad and took pleasure in the babe, since he perceived that in him a small spark of himself was still preserved. And from that time he reared the child whom he had withdrawn "from the blood and noise of war and the slaughter of men." And father Zeus bade Athene also, the Motherless Maiden, share with Helios the task of bringing up the child. And when, thus reared, he had become a youth "With the first down on his chin, when youth has all its charms," he learned the numerous disasters that had befallen his kinsmen and his cousins, and had all but hurled himself into Tartarus, so confounded was he by the extent of those calamities. Then Helios of his grace, aided by Athene, Goddess of Forethought, threw him into a slumber or trance, and so diverted him from that purpose. Then when he had waked from this he went away into the desert. And there he found a stone and rested for a while thereon, debating within himself how he should escape evils so many and so vast. For all things now appeared grievous to him and for the moment there was no hope anywhere. Then Hermes, who had an affinity for him, appeared to him in the guise of a youth of his own age, and greeting him kindly said, "Follow me, and I will guide thee by an easier and smoother road as soon as thou hast surmounted this winding and rugged place where thou seest all men stumbling and obliged to go back again." Then the youth set out with great-circumspection, carrying a sword and shield and spear, though as yet his head was bare. Thus relying on Hermes he went forward by a road smooth, untrodden and very bright, and

overhung with fruits and many lovely flowers such as the gods love, and with trees also, ivy and laurel and myrtle. Now when Hermes had brought him to the foot of a great and lofty mountain, he said, "On the summit of this mountain dwells the father of all the gods. Be careful then—for herein lies the greatest risk of all—to worship him with the utmost piety and ask of him whatever thou wilt. Thou wilt choose, my child, only what is best." So saying Hermes once more became invisible, though the youth was fain to learn from him what he ought to ask from the father of the gods. But when he saw that he was no longer at his side he said, "The advice though incomplete is good nevertheless. Therefore let me by the grace of fortune ask for what is best, though I do not as yet see clearly the father of the gods. Father Zeus—or whatever name thou dost please that men should call thee by,—show me the way that leads upwards to thee. For fairer still methinks is the region where thou art, if I may judge of the beauty of thy abode from the splendour of the place whence I have come hither."

When he had uttered this prayer a sort of slumber or ecstasy came over him. Then Zeus showed him Helios himself. Awestruck by that vision the youth exclaimed, "For this and for all thy other favours I will dedicate myself to thee, O Father of the Gods!" Then he cast his arms about the knees of Helios and would not let go his hold but kept entreating him to save him. But Helios called Athene and bade her first enquire of him what arms he had brought with him. And when she saw his shield and sword and spear, she said, "But where, my child, is thy aegis and thy helmet?" "Even these that I have," he replied, "I procured with difficulty. For in the house of my kinsfolk there was none to aid one so despised." "Learn therefore," said mighty Helios, "that thou must without fail return thither." Thereupon he entreated him not to send him to earth again but to detain him there, since he would never be able to mount upwards a second time but would be overwhelmed by the ills of earth. But as he wept and implored Helios replied, "Nay, thou art young and not yet initiated. Return therefore to thine own people that thou mayst be initiated and thereafter dwell on earth in safety. For return thou must, and cleanse away all impiety and invoke me to aid thee, and Athene and the other gods." When Helios had said this the youth remained silent. Then mighty Helios led him to a high peak whose upper region was filled with light but the lower with the thickest mist imaginable, through which, as through water, the light of the rays of King Helios penetrated but faintly. "Thou seest," said Helios, "thy cousin the heir?" "I see him," the youth replied. "Again, dost thou see yonder herdsmen and shepherds?" The youth answered that he did. "Then what thinkest thou of the heir's disposition? And what of his shepherds and herdsmen?" "He seems to me," replied the youth, "to be for the most part asleep, sunk in forgetfulness and devoted to pleasure; and of his shepherds a few are honest, but most are vicious and brutal. For they devour or sell his sheep, and doubly injure their master, in that they not only ruin his flocks but besides that they make great gain and return him but little thereof, while they declare with loud complaint that they are defrauded of their wages. And yet it were better that they should demand and obtain their full pay than that they should destroy the flock." "Now what if I and Athene here," said Helios, "obeying the command of Zeus, should appoint thee to govern all these, in place of the heir?" Then the youth clung to him again and earnestly entreated that he might remain there. "Do not be obstinate in disobedience," said Helios, "lest perchance I hate thee beyond measure, even as I have loved thee." Then said the youth, "Do thou, O most mighty Helios, and thou, Athene,—and thee too, Father Zeus, do I call to witness,—dispose of me as ye will." Then Hermes suddenly appeared once more, and inspired him with greater courage. For now he thought that he had found a guide for the journey back, and for his sojourn on earth. Then said Athene, "Attend, good youth, that art born of myself and of this god, thy noble sire! The most virtuous of the shepherds do not please this heir, for flatterers and profligates have made him their slave and tool. Thus it is that he is not beloved by the good, and is most deeply wronged by those who are supposed to love him. Be careful then when thou returnest that he make thee not his flatterer rather than his friend. This second warning also do thou heed, my son. Yonder

man slumbers, and hence he is often deceived, but do thou be sober and vigilant, lest the flatterer assume the frankness of a friend and so deceive thee; which is as though a smith covered with smoke and cinders should come wearing a white garment and with his face painted white, and thus induce thee to give him one of thy daughters in marriage. My third warning to thee is this: do thou very zealously keep watch over thyself, and reverence us in the first place, and among men only him who resembles us, and no one besides. Thou seest how false shame and excessive timidity have injured this foolish man.”

Then mighty Helios took up the tale and said, “When thou hast chosen thy friends treat them as friends and do not regard them as thy servants and attendants, but let thy conduct towards them be generous, candid, and honourable: say not one thing about them while thou thinkest another. Thou seest that it was treachery to his friends that destroyed this heir. Love thy subjects even as we love thee. Prefer our worship to all other blessings. For we are thy benefactors and friends and preservers.” At these words the youth became calm and showed plainly that he was already obedient in all things to the gods. “Come,” said Helios, “now depart with good hope. For everywhere we shall be with thee, even I and Athene and Hermes here, and with us all the gods that are on Olympus or in the air or on earth and the whole race of gods everywhere, so long as thou art pious towards us and loyal to thy friends, and humane towards thy subjects, ruling them and guiding them to what is best. But never yield to thy own passions or become the slave of theirs. Keep the armour that thou hast brought hither, and depart, but first receive from me this torch so that even on earth a great light may shine for thee and that thou mayst not long for the things of earth. And from fair Athene here receive an aegis and helmet. For as thou seest she has many, and she gives them to whom she will. And Hermes too will give thee a golden wand. Go then thus adorned in full armour over sea and land, steadfastly obeying our laws, and let no man or woman or kinsman or foreigner persuade thee to neglect our commands. For while thou dost abide by them thou wilt be loved and honoured by us and respected by our good servants and formidable to the wicked and impious. Know that a mortal frame was given to thee that thou mightest discharge these duties. For we desire, out of respect for thy ancestor to cleanse the house of thy forefathers. Remember therefore that thou hast an immortal soul that is our offspring, and that if thou dost follow us thou shalt be a god and with us shalt behold our father.

Satire

XI – ‘Misopogon’(p487-489)

In the tenth month, according to your reckoning, - Loos I think you call it - there is a festival founded by your forefathers in honour of this god, and it was your duty to be zealous in visiting Daphne. Accordingly I hastened thither from the temple of Zeus Casius, thinking that at Daphne, if anywhere, I should enjoy the sight of your wealth and public spirit. And I imagined in my own mind the sort of procession it would be, like a man seeing visions in a dream, [362] beasts for sacrifice, libations, choruses in honour of the god, incense, and the youths of your city there surrounding the shrine, their souls adorned with all holiness and themselves attired in white and splendid raiment. But when I entered the shrine I found there no incense, not so much as a cake, not a single beast for sacrifice. For that moment I was amazed and thought that I was still outside the shrine and that you were waiting the signal from me, doing me that honour because I am supreme pontiff. But when I began to inquire what sacrifice the city intended to offer to celebrate the annual festival in honour of the god, the priest answered, "I have brought with me from my own house a goose as an offering to the god, but the city this time has made no preparations.

